

USUTEADUSLINE AJAKIRI

TARTU ÜLIKOOLI USUTEADUSKONNA
VÄLJAANNE

Vastutav toimetaja: **E. Tennmann.**

Sisukord :

O. Sild, Tallima Paap	97—129
N. Leismann, Kirjandus ap.-õigeusu ajaloo kohta Baltimaal .	129—133
O. Sild, Liivlaste vanema Kaupo Rooma-sõidu mõte ja tähendus	133—139
O. Sild, Täiendusi „August Hermann Franke' mõjudele meie maal”	139—146
E. Tennmann, G. Teichmülleri kristluse filosoofia	146—200
Kirikuloo viimane sõna	200—204
Toimetusele saadetud kirjandus	204
„Usuteaduslise Ajakirja” III aastakäigu sisukord	204

Usuteadusline Ajakiri

Tartu Ülikooli Usuteaduskonna Väljaanne

Vastutav toimetaja: E. Tennmann

III aastakäik

Märts/Mai 1929

№ 3/4

Tallima Paap.

O. Schild.

Arusaadav on, et pagana aja eestlastel olid omad usulised eestvõtjad, olgu need targad või perekonnavanemad, kihelkonnavanemad, maakonnavanemad. Targad olid vahest enam usuliste vaadete ja võimiste esindajad, vanemad enam hariliku kultuse toimetajad. Aga ka ristiusu tulekul kohtame juba pärismaalastest munke, preestreid, misjonäre, tõlke. Kuna sellest ajast möödunud sajandid on püüdnud kustutada jälgi ja mälestusi ja teateid niisugustest pärismaalastest, on ka üksikutel ja isegi osalistel sellekohastel säilinud teadetel suur tõendav jõud.

On teada, et juba enne sakslaste tulekut paavst Aleksander III nimetas Lundi peapiiskopi poolt „eestlaste piiskopiks” pühitsetud Fulco’le reisiseltsiliseks ja abiliseks jutlustamisel eesti munga Nikolaus’e.

Kui meie vaatleme Meinardi (Meinardus) tegevust liivlaste maal, näeme, et tema usulist misjonitööd tegi nendele põhimõtete järele, mis Breemen-Hamburgi peapiiskopkonna rajaja Anskar’i ajast maksvad olid enne sunniviisilisele misjoniviisile üleminekut, tarvitseb ainult silmas pidada Meinardi tuleku otstarbet: „Kristuse pärast ja ainult jutlustamise otstarbel” (pro Christo et praedicandi tantum causa), tema misjonitööd alanduses, manitsusega ja ärda palvega, tema püüet kingituste, hea nõu ja toetuse abil pärismaalaste usaldust võita j. m. Tõuseb küsimus, kas tema selle misjonitöö tähtsa vahendi kasutamata jättis, mida juba Anskar ise ohtrasti tarvitas, nimelt pärismaalaste hulgast ostetud või orjusest lunastatud poeglaste kasvatamine vaimulikule elukutsele, tehes seda ise või saates neid kuhugi kloostrikooli. Läti Hindreku kroonika vaikib sellest Meinardist rääkides, kuid Virumaalt päritoleva preestri Johannese juures räägitakse (X. 7), et Johannes lapsena eestlastelt vangi

võeti ja Meinard ta pärast lunastas ja saatis oma Segebergi kodukloostrisse vaimulikule õppusele, kust ta siis ühes piiskopp Albert'iga Liivimaale tuli ja Holmis liivlaste preestriks määrati, kuni ta seal veretunnistajaks sai. See on selgeks tõenduseks, et Meinard ka seda misjonivahendit tarvitanud on ja arvatavasti mitte ainult sel üksikul juhtumisel. Albertist on teada, et ta juba oma II.-sel valitsemise-aastal külalisteks kokkukutsutud liivi vanemate suhtes külaliste püha puutumatuse õigust äraandlikult seks rikkus, et liivi vanemate poegi (arvu poolest umb. 30) oma kätte saada, et neid Saksamaale viia. Edaspidi on korduvalt sest juttu, et liivlastelt ja eestlastelt pantvange ja käemehi võetakse, vanematelt eriti nende poeglapsi. Kahjuks ei ole otsekohe-seid teateid sellest, mis neist kõigist viimaks on saanud, kuid tõenäoline on, et nad mitte kõik Saksamaale ei ole jäänud, vaid et neid osalt ka siinmaal vaimulikkudes ametites või kloostrites on ära kasutatud.

Peale Virumaa Johannese nimetatakse preestrite hulgas Petrus Kakevaldus ehk Kaikvalde Soomemaalt, n. n. Läti Hindrekut, keda mõned õpetlased lätlaseks peavad, teised sakslaseks, kõige tõenäolisem tohiks ehk olla, et ta liivlane on olnud, igatahes pärismaalane. Pärismaalastest preestreid, munke, misjonäre, tõlke on kindlasti enam olnud, kui need isikud, kelle juures juhuslik märkus seda selgesti avaldab. Mulle paistab, et isegi küsida võiks, kas mitte pärismaalane ei olnud ka Meinardi kaastööline tsistertslane Theodorik, kes siis Väinasuu (Dünamünde) kloostri ülemaks sai ja viimaks „eesti piiskopiks” (Episcopus Estiensis), sest imelik on, et ainult ühte asja siin nimetada, kuidas see isik algusest saadik näib siin kodune ja tuttav olevat igasugustes maakondades ja igasugustes olukordades, mispärast ka Meinard ja siis jälle Albert teda tarvitavad mitmesugusteks reisideks, läkitusteks ja ülesanneteks. Hilisemal katoliku ajal meie maal, kui ristiusu maksvus lõpulikult otsustatud oli, raskenes eestlastele kui niisugustele vaimulikkudes ametitesse pääsemine, peale selle ka juba raskenenud sotsiaalse olukorra tõttu, ikka enam ja enam. Ja isegi seal, kus eestlasi vaimulikkudes ametites ja kloostrites oli, on neid veelgi raskem kui alguses kui niisuguseid kindlasti ära tunda. Vähe on niisuguseid juhtumisi, kus me eestlast kohtame ja ka ära tunneme isegi doomhärri ametis, nagu Saaremaa doomhärri Johannes Pulgk'i (v. Ö. E. S.'i aasatraamat 1927, lk. 82 j.), kes vahest Tartumaalt

pärit oli, 1514. a. notaarina Haapsalus esines, 1517 maakirjutajana Läänemaal ja siis Saaremaa doomhärana 1522.—1535. a. Kloostritest võis oma rahvuse enam-vähem alleshoidnud eestlasi kõige hõlpsamini *f r a n t s i s k l a s t e* kloostrites leiduda (v. Usuteadusline ajakiri I aastakäik, lk. 169 jj.).

Usupuhastuse tulekul tekkis jälle sarnane olukord, kus võitlevad ja võistlevad pooled ihaldasid toetust maa pärisrahva poolt. Ka eestlastest (peaasjalikult linna-eestlastest) tõusid usupuhastusele abijõud ja kuulutajad ja ka juba mõni üksik kirikuõpetaja (v. ligemalt „Usupuhastus eestlaste maal”, lk. 69, 70, 71). Poola ümberusustamise ajajärgul on evangeeliumi-usulistel eestlastel mõned nimekad usulised eestvõtjad, nagu teiselt pooltki oletada võib, et ka jesuiitide õpilastest mõned eestlased katoliku usu eest välja astusid.

Päris rahvalikuks sai aga ristiusk meie maal õieti alles herrnhuutlaste liikumise tõttu pärast hallelastest pietistlikkude õpetajate ettevalmistavat tegevust. Nüüd tõuseb usulisi eestvõtjaid ja usulise liikumise elustajaid rahva hulgast rohkel määral. Igas kihelkonnas, kus herrnhuutlaste liikumine pinda leidis, on omad palvetundide algatajad, korraldajad, levitajad ja ülepea selle liikumise eestvõtjad. Liivimaa õpetajate aruannetes konsistooriumile 1742. a. herrnhuutlaste asjus nimetatakse palju niisuguseid algatajaid ja eestvõtjaid. Nii nimetatakse Laiuse ja Torma-Lohusuu kohta: Hinrico Petri Jürri ja Tarto Maddis (mõlemad Rääbise mõisa alla kuuluvast külast „Kerreperre” rp. „Kärruperr”) Jaco Jürri Pertel (Palupe-rast) Pertli Tönno Jahn (Sootagast); Maarja-Magdaleena kohta: Hindriko Petse Jurri; Tartu kohta eestlastest eriti: eesti köster Ignatius j. n. e.

Mitmed pärismaalastest vennad on siis varsti ka Herrnhutiga kirjavahetusse astunud ja nende kirjust on paljud (suuremalt osalt saksakeelses tõlkes) veel praegu Herrnhutis säilinud, nii näit. kirjutasid Urvastest „oma armsale südameisakesele” (=Zinzendorf'ile) 1. mail 1751. a. Matsi Ants ja Mikko Johhan¹⁾.

¹⁾ Herrnhutist (Archiv der Brüder-Unität, R. 19. G. a. a. 17. No. 209) lahkesti saadetud ära kirja alusel käib see kiri järgmiselt:

Mein liebes Herzenspapagen.

Ich drüsse dich von ganzem Herzen und küsse dir die Hand. Ich habe in meinem Herzen gefühlt, dass Ihr eine recht zärtliche Liebe gegen uns

Liivimaa eesti osas on herrnhuutlaste liikumisele kriitilisel ajal 1742. a. eriti laineid löönud isik, keda hüütakse Tallima Paap, ühes oma seltsilistega ja poolehoidjatega. Tallima Paabu kohta on trükis ilmunud herrnhuutlaste sõbra Antsla õpetaja Quant'iaruanne a. 1742, 30. nov. (Acta Historico-ecclesiastica, VIII k., lk. 297—304) ja teiselt poolt herrnhuutlaste vastase Tartu eesti koguduse õpetaja v. Staden'i kiri a. 1750 (v. Acta Historico-ecclesiastica XIV k., lk. 1016—1020; v. ka lk. 975 jj.). Liivimaa õpetajate mainitud aruannetest 1742. a. on Tallima Paabust juttu eriti Kambja õpetaja praost Suutor'i aruandes, osalt ka Vastseliina õpetaja aruandes (Rõuge õpetaja oli surnud ja kogudus vakantne kuni 1743). Kõige täielikum materjal on aga Tartu Maakohtu (Landgericht) aktid ühes vastava kirjavahetusega Tartu keskarhiivis. Nende aktide täielik pealkiri, kust meile esinevad ka ühtlasi Tallima Paabu tähtsamate abiliste ja poolehoidjate nimed, on:

habt. Ich kann nicht mit Worten aussprechen, liebes Papagen, was mein Herz gefühlt hat, vornemlich dabey, dass die Gemeine so sehr vor unser Urbsiches Häuflein sorgt.

Wir sind doch noch immer solche Kinder, die einer Aufsicht und Pflege nötig haben. Von der Zeit an, da die Gemeine uns in ihre Pflege genommen, so haben wir mehr Saft und Kraft vom Blut des Heylands in unsern Herzen gefühlt.

Was mich betrifft, so fühle ich mich noch immer mangelhaft, habe aber dennoch oft eine Erinnerung darüber in meinem Herzen, dass ich mich nicht gern so mangelhaft fühle, wie ich eben grade bin.

Es ist wahr, ich bin ein armes Menschen-Seelchen, weil aber mein Schöpfer selbst Mensch geworden und alles erfüllet, was von uns gefordert worden, die Scheidewand weggenommen, die dazwischen war, und alles mit seinem Blute bezahlet, so sind wir doch nun eins mit Ihm.

Auf demselben Grunde stehen wir, seit dem die Mährischen Brüder unter uns angefangen das Evangelium zu predigen. Und von der Zeit an haben wir wahrhaftig seines Blutes Kraft gefühlet.

Liebes Papagen! Es ist uns auch bis auf diese Stunde so, dass allein Jesu Blut und sein ganzer Opferleichen unser einige Sache ist, es kann uns armen Sünderlein doch nichte liebers seyn, als unser Heyland mit seinen 5 Wunden.

Ich bin dein armes Herz

Matsi Ants

Mikko Johhan.

Den 1. Mai 1751.

Acta inquisitionalia

C.

TALLIMA PAAP

und seine Anhänger

Seinen Bruder Tallima Peter und deßen Weib Katz, Kocka
oder Luttika Michli Mick, Kocka Peep, Kocka
Tomas, Weib Katz, Awi Peter, und Torbi Jurri
sämtlich von Hahnhoff

deßgleichen

Kusma Tomas oder Mick, Kusma Paap, Kusma Jo-
hann, Kusma Jakkap, Toma Paap, Lenda Mick und

Mütta Hann

von Alt-Cassariz

wie auch

Wassili Jaan

von Nursie

in pō.

ausgebreiteter irriger Lehre und daraus entstandener Wieder-
setzlichkeit, Aufstandes und andern Unwesens dieser und anderer
Bauren in dem Raugeschen Kirchspiele.

Kuid Tallima Paap on ka Riia õuekohtusse (Hofgericht) saa-
detud, mispärast ka õuekohtu aktid tuleksid arvestada,
nagu ka juba paar õuekohtu kirja 1743., 1744. ja 1735. a.
maakohtu aktide juures leiduvad.

Järgnevatel lehekülgedel vaatleme Tallima Paabu isikut, käe-
käiku, tema usulisi vaateid ja tegevust ja lõpuks püüame selle
äärmise voolu tüübi esinemist ja iseäraldusi mõista ja tema tä-
hendust hinnata.

* * *

„Tallima Paabu” nime on õp. Quant (mainitud aruandes) nii
seletanud, et see tähendavat: „ein revalscher Kerl, weil er aus
Reval dahingekommen”, tähendab „Tallima” on ühendusse seatud
„Tallinnaga” rp. „Tallinnamaaga”; keegi teine on „Paap’i” ühen-
dusse seadnud „pappiga”. Kõik see on ekslik seletus. Nagu
maakohtu aktidest selgub, on „Tallima” küla nimi Haanja vallas,
kust Paap pärit oli. Sellepärast kannab ka ta wend „Tallima
Peetri” nime, olgugi et tema nähtavasti kunagi Tallinnamaal ei
ole viibinud. Paap on kõnesoleva isiku ristinimi. Maakohtus

seletas ta 21. II. 1743, et ta on 36 või 37 a. vana, tähendab on sündinud umbes 1707. a. Sealsamas ütleb ta omast elust veel seda, et ta on ühes haagikohtunik Toll'iga 12 a. eest Tallinnamaale, ligemalt ära tähendades vahest Virumaale, Ambla kihelkonda (fol. 60 b) läinud, kus ta Toll'i 2 mõisa peal on kubjas olnud, ühe peal 6 aastat, teise peal 5 aastat. Läinud aasta kevadel, s. o. 1742. a. olla ta kodukohta tagasi tulnud ja elab oma venna Tallima Peetri juures. Ta ise ütleb sealsamas, tal ei olla seni maad olnud, teised räägivad aga vahel tema talust, mõistes selle all vahest sama kohta, kus tema wend Tallima Peeter asus, sest et mõlemad ju koos elasid. Olles Tolli teenistuses, on ta piibli omandanud ja sealt õppinud (Maakohtu aktid, Luttika Mihkli Micku seletus 18. X. 1742). Ta oskab väga hästi lugeda ja teda on (herrnhuutlaste?) õpetajad (Lehrer) juhatanud, ja ta on palju head kuulnud (Sutor). Ta on herrnhuutlastega ja nende poolehoidjatega läbi käinud ja on palju nende õpetusest omaks võtnud, ka palju eksiarvamisi, seletab Vastseliina õpetaja aruanne 1742. Ta ise seletab õp. Staden'ile 1744, et ta Kadrina kihelkonnas Virumaal herrnhuutlaste seltsi sattunud, kus õp. N a u h a u s (hallelane) palvekoosolekuid pidas. Siin olla ta kõige enne ärganud, selle järele olla ta Kambja ja Urvaste õpetajatega (Sutor ja Q u a n t) tutvunenud, kes sel ajal veel olla omanud õige Jumalavaimu ja puhta õpetuse. Paap on oma poolehoidjatele rääkinud, et ta Tallinnamaal kord 5 päeva külasid ja mõisaid mööda ümber jooksnud ja suure häälega kisendanud: Pöörduge või teie lähete põrgu, kusjuures ta midagi ei ole söönud ega joonud (maakohtu aktid, fol. 28). Inimesed olla arvanud, et ta on peast segane ja on teda aita pannud, varsti aga jälle välja lasknud. Ambla ja Jaani õpetajad on katsunud teda parandada (fol. 53). Ka praost Sutor ütleb temast: Kahe aasta eest (s. o. 1740) olla ta Tallinnamaal r a s k e m e e l s e k s jäänud ja seal ümber käinud kui segane. Kui ta paranes, tuli ta jälle Haanja ja pidas teistega palvelusi. Tal on himu õpetada; Tallinnamaal ja Urvastes on seks mõni võimalus talle antud. Nii on ta selle kohta teadmisi omandanud, mis pöördumisel eriti tuleb tähele panna, ja teab sellest palju rääkida (praost Sutor'i aruanne 1742). Ta õpetab hästi, arvab Luttika Mihkli Mick maakohtu ees. Ta hakkas palvetunde pidama „omas talus”, s. o. oma venna Tallima Peetri juures, vahetevahel ka Kocka Mihkli juures (v. küs. 57). Ka tema suuremad vastased

seletavad (v. Rõuge kirikueestseisja Johann Friedrich von Haaken'i süüdistuskiri maakohtule 16. II. 1743), et ta alguses on korralikke palvetunde pidanud, lauldes mõningaid laule enne ja pärast palvet ja pühapäeviti pärast jutlust seletades evangeeliumi omas majas ja manitsedes elama alandliku südamega Jumala ees ja isandate sõna kuulma. Tema ja ta abilised jutlustavad pöördumist patust, räägivad Kristuse vere valamisest ja surmast, juhivad kuulajate tähelepanu südamele ja liigutavad sellega inimesi, et nad hakkavad hirmu tundma ja siis Kristuse teene sõnast rahu otsima (Sutor). Tallima Paabu palvetundidel oli edu ja ta poolehoidjate arv kasvas. Paap ise seletab, ta olla evangeeliumist, sagedamini epistlitest ette lugenud ja vahel mõne salmi seletanud (küs. 127). Uhtlasi tuli ka enam kuuldavale kõnesid ja vaateid, mis paljudele vastuvõtmatud olid ja eriti mõisaisandaid pahandasid. Paap tõendas, et tema on Jumala läkitatud prohvet ja õpetaja, kes Kristuse vaimus peab rahvale õiget õpetust kuulutama, mis pärast apostel Paulust (keda ta omaks vennaks olla nimetanud) on ära segatud (v. ka küs. 44 ja 135). Mõned seletavad veel, ta olla ennast ka „kuningas Siionist”, eriti Liivimaa ja Eestimaa üle kuulutanud, kes peab rahvast raud-valitsuskepiaga valitsema. Kuid Paap eitab seda, ta on sagedasti ütelnud, et ta on kuningas kuradi üle ja oma liha ja vere üle, mis on tal maailmaga tegemist? (küs. 100). Oma tegevusviisi põhjendas ta kõige enam Jumala vaimu mõjutamisega omas südames, vaimu kihutamisega, pidades seda ilmeksimatuks autoriteediks, nagu meie sellest tema õpetuse üksikasjalisemal vaatlusel veel räägime. Ta otsustas asutada erilise osadise, kuna piiblis seisab, et kõik olgu vennad ja õed ja ärgu olgu nende vahel vahet (küs. 41). See osadis erinegu teistest lihtsa riietuse ja ehteasjade puudumise poolest. Juba Tallinnamaal hakanud ta jälgust tundma raha vastu ja olla 2 rubla ära kinkinud, sest et ta kubja ametis salaja oli õlut jaganud ja nii raha saanud. Teine kord olla ta teel kirikusse 15 kop. lihtsalt maha visanud (maakohtu küsimus 42, 43). Ka ehteasjade vastu on ta juba Ambla kihelkonnas olnud (fol. 60 b). Riietuseks on sünnis materjal, nagu see maa seest kasvab ja nagu seda lambad kannavad (Quant). Selles suhtes luges ta neile alguses vaid Johannese ilmutamise raamatust, et enne viimast päeva kõik tules hukka läheb (küs. 4). Ka nõudnud, et kõik ülekohtuselt omandatud tuleb heaks teha ja enesest ära heita (fol. 51). Pöördumise ja õndsakssaamise takistuseks hakkas ta siis ikka enam

vaimu kihutusel pidama ehtesju, eriti metallist, nahast asju, mütse, nööre, nööpe, värvilisi paelu, riideid, ka raha ja mis selle eest ostetud, pidades kõike seda kuradi võrgutuseks ja nõudes nende asjade tema juurde toomist ärapõletamiseks, tehes sellega ise algust ja ära põletades oma 2 paari nahkpükse, kindad, vöö, pä-rast ka kasuka ja kuue (küs. 60). Mõned, kõige pealt tema ven-nanaine, hakkasidki niisuguseid asju ära põletamiseks tooma (või ära põletama), teised keeldusid sellest nii nagu said, üks osa tõmbus Paabust tagasi (küs. 130). Ärapõletamisel ja ülepea ku-radi tagasitõrjumiseks tarvitati ohtrasti formuli: Kurratt põrgu iggavest vevle Jerve siße nüüd ning iggavest. Amen. (Küs. 129.) ¹⁾

Paap on nõu andnud rp. käsknud tubaka ja viina tarvitamist maha jätta (Quant), samuti mis torupilli saatel sünnib (vrđl. küs. 67). Ka rasvaseid toite ei tule tarvitada, vaid leiba ja vett. Lühikese aja pärast ei olla neil ka leiba enam tarvis, vaid nad elavad vaimust (Packalenius'e kaebekiri, punkt 12). Päris täp-selt nii ei ole Paap mitte ütelnud, küll aga viina eest ja purjujoo-mise eest hoiatanud ja eriti vee joomist soovitanud. Kuna proh-vet Elias leiba sõi ja vett jõi, võime ka meie sellega rahulduda, ei ole meie ju mitte paremad kui tema (küs. 108—111).

Kirikust ja kiriku toimingutest jäid tema ja ta poolehoidjad ikka enam eemale, ka koolist, kus kooliõpetajad ametis olla, kes ise pimeduses asuvad, pihist ja õhtusöömaajast, öeldes et seda raha eest tuleb osta, kuna ometigi Johannese ilmutamise raamatu 5. pea-tüki järele seda ilma maksuta peab antama, nagu ka Peetrus selle ära needis, kes Jumala annetust raha ees tahtis osta (küs. 112). Tulla jänunedes õhtusöömaajale minna, mitte aga korra kaupa (Kordweiß, fol. 29). 9 aastat olla ta laual käinud, ei olla sellest aga kasu saanud, nüüd aga tunneb ta oma Päästjat (küs. 136). Kes mehe-eani Kristuses on jõudnud, söövad seda iga päev vaimu-likult (vaimulik läbirääkimine õp. Staden'iga). Lapsi soovitanud ta oma keskel ise ristida, kuna vaid pöördunud võivad ristida, mitte aga Rõuge purjutaja köster (fol. 29). Patte tunnistati üles palvetundidel koosolijate ees (küs. 29).

Kiriklise katekismuse, lauluraamatu ja trükitud palveraa-

¹⁾ Quant'i juures esineb formul sõnade poolest natuke erinevas kujus, nimelt: Kurrat, põrgu, põrgu, põrgu, vevli mülki sisse iggavest iggavetses ajas. Amen. Halleluja.

matu vastu läksid nad ikka ükskõiksemaks, nii et Paap kord ägeduses tallinnamurdelise eesti käsiraamatu katki kiskus, öeldes, et ta seda ei salli, sest et igauks peab ise südamest paluma ja kes prohvet on, ei vaja raamatuid (küs. 163). Vastased ütlesid, et tema ja ta poolehoidjad ka katekismusi, kiriku lauluraamatuid (ja isegi piibli) katki olla kiskunud. Teiselt poolt seletatakse, et neid koosolekutel on nähtud mingisuguste raamatutega käes (vahet herrnhuutlaste lauluraamatud või nende muud kirjad).

Ühede teadete järele nõudnud ta sugulise läbikäimise lõpetamist ka abieluliste vahel, kuna kõik on vennad ja õed. Paap ise seletab, et ta lihahimu ja lihaelu on tahtnud kaotada, mitte aga jäädavalt abieluliste läbikäimist. Vallalistele andnud ta nõu mitte lihahimu pärast abielluda ja mitte enne kui nad tõetundmisele on tulnud (küs. 93—96). Ka teised kinnitavad tema sõnu (fol. 28 b).

Ka seletatakse kaebajate poolt, et neil oma seltsi vastuvõtmisel tseremooniaid olla, mis ristimist meelde tuletavad. Paap ise aga seletab maakohtus: vendadeks ja õdedeks võtnud ta vastu käe- ja suuandmisega (küs. 45). Üht pesemise ja kuradi väljaajamise tseremooniat hilissügisel 1742 kirjeldatakse kaebekirjus ja siis küs. 71—82: ta valanud põrandale kaks ämbrit vett, võtnud enese alasti ja pesenud ennast selles vees (siis kastnud rätiku märjaks ja pisardanud sellega koosolijaid?), siis lasknud ta koosolijail peergudega teda alasti ihule peksta, väherdanud alasti lumes ja hüpanud ja jooksnud jälle tuppa ja hüüdnud: Au olgu Jumalale, et selle pesemise läbi kuradi olen ära võitnud ja kõigist pattudest puhtaks saanud. Nüüd ei ole mul sauna tarvis, minu pärast võib ta ära põletatud saada. Selle järele hüpanud ta ahjule, parsile ja jälle maha, öeldes ta olla täis Püha vaimu, ja pidanud siis tänupalve laulmisega ja palvega.

Kohtuniku küsimuse peale seletab ta, et ta seda teinud, et ta poismehena juhtuvad liha-himud maha suruks. Tal olla ka meele tulnud, et ta kord nooruses tahtnud tüdrukutega ennast segada, milleks kurat teda püüdis avatleda, nagu ta oma poolehoidjatele ka on üles tunnistanud. Kuid ta ei teinud seda ei too kord ega pärast seda (küs. 88). Selle päeva õhtul olla ta käskinud, et Torbi Jüri teda veel kord peergudega peksaks. Selle järele on ta oma korda Torbi Jürit peksnud, kusjuures see omad õlad paljastanud. Selle järele on ka teised õlad paljastanud ja ta on neid vitsadega peksnud, selle järele on peksetud lumes väherdunud

(küs. 82, 83). Sarnaselt on maakohtu otsuse motivatsiooni järele 18. novembri õhtul 1742 toimunud pärast mõisa töömeeste peksmist ja sõtkumist (kes hobuste järele tulid) ka Vassila Jaan, kes enese alasti võttis ja välja läks, 2 korda ümber maja jooksis „kurrat pörgo!” hüüdes ja jälle tuppa jookstes ja parsile minnes, ümber hüpates ja hüüdes: „kurrat pörgo! Lihha himmo mötsa”. Viimaks on kõik koosolijad keha ülema osa alasti võtnud ja enast Paabu ja Vassila Jaani poolt peksa lasknud, et lihahimu ära ajada põrgusse.

Paap ei eita maakohtu ees, et palve ajal vahel juhtus, et mõni nii hästi vanade kui noorte ja ka laste hulgast maha langes ja mõni aeg lamama jäi, vahel siis ka nägemusi nägi ja värises kõigis liikmeis. Aga Paap ei ole seks mitte käskusid andnud, koosolijad on niisugustel juhustel pigemini hakanud hirmu tundma. Ta toob mõne näite. Vana-Kasaritsa talupoja Vöha Peetri naine Madle ütles ärkades sarnasest olengust, et ei tule viina juua, ei tule hobusega palvetunnile sõita, vaid jala tulla, et hobune aia külge nälgima ei jääks. Naerdud ning hüpatud ja karatud ei olla selle juures mitte (küs. 54). Kasaritsa kõrtsmiku Ivani naine Kadde kukkus palvetunnil maha, kisendas ta olla põrgus, kuni keegi koosolijatest ta hõbepreesi talt ära võtnud, siis on tal kohe kergem olnud, ta tõusis üles ja ütles et ta põrgu-hirmu tundnud (küs. 5). Kusma Juhani Paap, Vassila Jaan ja Kusma Toomas täiendavad siis, et ta ütelnud, et ta preesi pärast niisugust põrgu hirmu tundnud ja et ta veel ütelnud, et ta näinud taeva avatuna ja ka põrgu (fol. 25, küs. 6).

Vastased seletasid, et Paabu poolehoidjad niisugusis nägemusis põrgus eriti saksu ütlevad nägevat.

Paap ütleb, ta on oma poolehoidjaid manitsenud Abrahami usule, et nad ka nii Jumalale sõnakuulelikud oleks kui Abraham, kui Juaml talle käskis oma poega ohverdada. Tema omalt poolt olla valmis, ka oma maja põlema panema, kui Jumal seda temale käseks (fol. 52 b, ad küs. 155).

Ülemuse ja isandate suhtes õpetas Paap oma poolehoidjaid, et tuleb Jumala sõna enam kuulda kui inimeste sõna. Nad ei pea mitte nende sõna kuulma, kes Jumala sõna pärast neid peksavad, nagu kapten von Haaken mõningaid karistas selle pärast, et nad Paabu juures valvelusel olnud (Ülekuulamise 1. küsimus ja vastus). Ainult uskliku ülemuse sõna tahab ta kuulda (vastus vaimulikul läbirääkimisel õp. Staden'iga 3. juulil 1744). Ta olla õpeta-

nud, süüdistavad teda vastased, et mõisaisandatele ei tule tööd ega tegu teha ega maksu maksta, kes seda teeb, teeb seda kuradile, sest et sakslased on elavad kuradid. Kui need tahavad sundida, tuleb neid pörgusse ajada sõnadega: kurrat pörgu iggavest etc.

Paap ise seletab maakohtu ees, et see käinud nende sakste kohta, kes Jumala sõna kuulutust, õpetust ja harrastust keelavad (küs. 92). Paap ja ta poolehoidjad seletavad maakohtu ees üheskoos, et Paap alguses manitsenud, oma kohuseid ja töid täpselt õiendada. Kui aga Vana-Kasaritsa ja Haanja mõisad neid valjusti taga kiusama hakanud, ütelnud ta kord: Niisugustele isandatele, kes meile keelavad palvetamist ja jumalakartust, ei tule tööd teha ega makse maksta (fol. 52, ad küs. 90, 91).

Paap pidas ka öösiti koosolekuid ja vahel ööd läbi. Ta tahtis, et ta poolehoidjad moodustaksid osadise, et mis ühel oli, ka teistel oleks (küs. 21). Sellepärast tahtnud ta, et nad tema juures oleks, et nad ikka rohkemale tunnetusele jõuaks. Nad jäägu tema venna talusse, kuni kõik on ära söödud (küsimus 15). Siis kavatsenud nad Vana-Kasaritsa Kusma (rp. Kusema) talusse minna ja sinna jääda, kuni kõik on ära söödud. Edasi mõeldud mõisate peale, kõige pealt Nursi peale. Kui mõisasaksad ei taha vastu tulla, tulevat sakslased üle aia heita, kui tema ja ta poolehoidjad seks tarvilikud jõud ja võimu omandavad (küsimus ja vastus 23)¹⁾. Seda nõu koosolekute pidevuse suhtes on ta andnud mitte omast võimusest, vaid vaimu inspiratsioonist (küs. 21). Kaebekirjus öeldakse, et pärast seda kui mõned poolehoidjad temast lahkusid, on ta hakanud oma poolehoidjaid raske vandega elu ja surma peale enese ja oma õpetuse külge siduma. Ka olla ta neid, kes temast taganenud, ära vandunud. Paap eitab aga seda kõike maakohtu ees (küsimus 7) ja ütleb siis ühel teisel päeval (küs. 47), et ta pigemini oma vaenlaste eest palub.

Paap kutsuti Haanja mõisa ja ähvardati karistada, kui ta oma õpetusest mitte ei loobu. Ühes temaga olid kutsumata ka mitmed poolehoidjad mõisa tulnud, kui nad kuulda saanud, et Paapu mõisas hädaoht varitseb. Paabu poolehoidjad on keppidega minema aetud. Paap seletas, et ta oma õpetusest ei loobu, sest et Jumal teda seks on kutsunud ja et Jumalat tuleb enam kuulda

¹⁾ Ühel teisel kohal (Packalenius'e kaebekirjas punkt 7) öeldakse, ta olla seletanud, Nursi ja Vana-Kasaritsa mõisa isandad olla kõik kuradid ja nad peavad Paabu poolehoidjate ees taganema.

kui inimesi. Teda siiski ei karistatud. Paap manitses oma poolehoidjaid, et nad ärgu kartku karistust niisugusel olukorral, sest keda Jumala sõna pärast karistatakse, need kannatavad Kristuse pärast.

Praost Sutor (omas aruandes) nimetab Paabu abilisteks sel ajal Luttika Peebu ja Luttika Miku. Esimene neist olla veel poole aasta eest raskemeelne või peast segane olnud, viimane on seda veel praegu ¹⁾).

Luttika Mikhli Mikk oli esimene Paabu poolehoidjatest, keda Tartu maakohtu ette saadeti (Tolga Tooma läbi) 18. okt. 1742, süüdistades teda avaliku rahu rikkumises Rõuge kirikus 17. püha-päeval pärast Kolmainuse püha.

Kui praost Sutor (Rõuge kogudus oli veel vakantne) pärast jutlust eestpalveid tegi ja pruutpaare hakkas kuulutama, hüüdis korraga Luttika Mikhli Mikk kõva häälega: „Pörgo haud sattap päle, känge ümber.” Ta viidi kirikust välja ja seoti kirikuaia külge, kust ta pärast jumalateenistuse lõppu enese lahti tegi ja õpetajamaija praost Sutor'i juure läks, kes talt selle tema rääkimise kohta aru päris, kuid ta vastas, et ta ei teadvat, mis ta on ütelnud. Kiriku eestseisjad Dinggraffen ja kapten Johann Friedrich von Haaken tegid Haanja mõisa valitsejale Andreas Packalenius'ele korralduse, et ta Luttika Mikhli Miku kinni võtaks ja Tartu maakohtusse saadaks, kuna maafiskaal Carl Kniffius maa-kohtule kaebuse esitaks, paludes kirikus õpetajale vasturääkijat karistada. Ühtlasi soovisid kiriku eestseisjad, et ka Tallima Paap mõisa kutsutaks ja talle 20 paari vitsa ähvardusel ära keelataks palvekoosolekute pidamine ja õpetamine. Kui ta ka selle karistuse järele oma tegevust jätkab, tuleb ka tema Tartu maa-kohtu ette saata. Maakohtus seletab Mikk, et ta on siitsaadik alati värske ja terve olnud, aga ta olla suur patune eluaeg olnud ja see teeb ta südamele hirmu. Kuna koguduses kauemat aega õpetajat ei ole olnud, pööranud ta Tallima Paabu poole, kes talle ütelnud, ta saavat teda aidata, ta palugu ja pöördugu, siis saab tal parem olema. Kirikus olla tal tunne olnud, et ta neid sõnu peab rääkima ja kui ta neid sai rääkinud, olla tema meelest lugu

¹⁾ Kambja õpetaja praost Sutor oli esmalt Halle pietismi pooldaja ja siis herrnhuutlaste soodustaja. Paabu sotsiaalse värvinguga tegevuse ja radikaalsuse muljet püüab tema nähtavasti võimaluse järele sel herrnhuutlastele kriitilisel ajal selle läbi pehmendada, et Paabu ja tema abiliste raske-meelsust rõhutab rp. raskemeelseid tema abilisteks nimetab.

tõepoolest niisugune olnud, et põrgu haud langeb inimeste peale. Tema kohtusse tooja Tolga Toomas seletab, et Mikk varem alati terve olnud ja ta olla vaikne ja hea talupoeg olnud. Nüüd ei olla ta päris terve, vahel naerab ta, vahel on ta tõsine ja wehib isegi kübaraga enese ümber. Ta ei tea teist põhjust, kui et Tallima Paap oma õpetusega teda niisuguseks teinud. Maakohus otsustab praost Sutor'ile kirjutada ja Haanja mõisa valitsejale Packalenius'ele käsk anda Tallima Paap Tartu maakohtu ette saata.

27./X. 1742 teatab praost Sutor, et ta Luttika Mikku ei saa süüdistada avalikus vasturääkimises kirikus: ta on pärast veendunud, et siin nõrgameelsega (blödsinnigen) tegemist olla. Tallima Paabu pärast olla ta konsistooriumile kirjutanud ja ta usub, et sealtpoolt selles asjas korraldusi tehakse. Selle praost Sutor'i kirja alusel lubati Tallima Paap maakohtu poolt jälle vabaks.

Õhk Rõuge kihelkonnas läks aga ikka palavamaks. Kirikus loeti kantslist ette plakaat talupoegade vastuhakkamise kohta (küs. 121).

29./X. 1742 esitasid Rõuge kirikueestseisjad ühes mõne teise mõisnikuga (v. Haacken ¹⁾, v. Budberg, v. Ungern-Sternberg, val. Packalenius) kaebekirja Tallima Paabu ja ta ägedamate poolehoidjate vastu „eksiõpetuse ja mässuõhutuse” süüdistusega, 3. novembril 1742 esinesid nad (alla kirjutanud on: Dinggraffen, v. Ungern, v. Haacken) kaebusega Riia kindralkubermanguvalitsuse ees, 29. novembril 1742 aga asevalitseja juures (alla kirjutanud on: v. Freymann, Haacken, Packalenius). Siin süüdistatakse Paapu ja ta poolehoidjaid, et nad kavatsevad ülemuse ja mõisaisandate sõnakuulmise alt vabaneda ja kõiki talupoegi maal hirmsale mäsule kihutada (sich dem Gehorsam der höchsten Obrigkeit und ihrer Herrschafft zu entziehen und die gesampte Burschaft im Lande zu einer abscheulichen Meuterey so viel ihnen möglich zu bereden...).

Kui praost Sutor Tallima Paapu oli eksamineerinud ja maakohus ta esmalt Sutori kirja põhjal jälle vabaks lasknud, pidas Paap seda tõenduseks, et tema õpetus õige on. On jälle põletatud teatavaid asju, aga peale harilikkude ka aknalaudu, pinke, kaste, isegi lapsehäll. Kocka Mihkli Peep on tahtnud ka oma talu ust ära põletada, sest et selle ukse lauad mõisast olla varastatud (küs. 66). Riidekast olla põletatud sellepärast, et naiste kaasavara torupilli-

¹⁾ Seda nime kirjutatakse kord „Haaken”, kord „Haacken”.

dega ühest talust on teise viidud, lapsehäll aga sellepärast, et ta enesest nagu võlla kujutanud (küs. 67). Paap nimetab maakohetus kord (küs. 26) kõige selle teguviisi põhjuseks: „et kõik vana kord (alles alte) ära lõpeks” ja siis jälle: ta ei teadvat isegi, mis mõttet talle tulnud (küs. 26).

Paap oli viimaks otsustanud Tallinnamaale minna sealseid vendi vaatama (nende arvu olla ta Packalenius’e kaebekirja järele nimetanud 400 peale, ta ise aga seletab maakohtus, et ta nende arvu nimetanud ei ole — küs. 117).

Enne manitses ta oma poolehoidjaid, et nad selle juure jääksid, mis nad Jumala sõnast on kuulnud ja ühte jääksid, kuni Issand neile märku annab laiali minna (küs. 118). Kui keegi tuleb neid kinni võtma ja nende laul ja palve sellele mõju ei avalda, tuleb ennast kaitsta ja vastu panna (küs. 119). Urvaste ja Kambja (usklike) talupoegadega ärgu käigu nad läbi.

Packalenius’e kaebekirja järele olla ta ütelnud: Urvaste omad olla põrgu I. korra sügavuses, Kambja omad põrgu II. korra sügavuses. Maakohtus eitab Paap seda viimast ütelist, seletab siis aga, et ta neist kuulnud, et nad taevateed laiaks tegevat, jäävad küll lootma Kristuse verele ja teenele, aga ei muuda ja ei paranda ennast, ehivad oma riideid ja korjavad pühapäeval värvimise taimi kuradi mõjutusel (küs. 122) ¹⁾.

Paap olla Urvaste ja Kambja omi vale-prohvetiteks pidanud. Need ei olla ka asjade põletamist heaks kiitnud, seletavad Kusma Juhan ja Kocka Mikk kohtu ees, ja „Mitta Hain” ütleb sellest, et nimetatud kihelkondade talupojad põrgus on, olla need, kes nägemusi nägid, rääkinud (fol. 35).

Jumalagajätmisel on Paap oma poolehoidjaid suudelnud (et ta neile olla sellejuures öelnud, et ta neile Püha vaimu annab, eitab Paap — küs. 124). Oma äraoleku ajaks jätab ta asetäitjateks Nursi Vassila Jaani ja oma õe Anno palvetundide jätkamisel, sest et nemad tunnevad Jeesust (rp. sest et nemad on täis Püha vaimu — küs. 126).

Tema saatjateks olid Kusma Miku poeg Jakob (Vana-Kasariitsa mõisa kangur, kellest Haaken räägib, et ta teda suurte kuludega on lasknud välja õppida ja tal ei ole temast nüüd kasu) ja Torbi ehk Hapsu Meuse poeg Jüri. Kirumpää kõrtsi juures oli neil intsident seal valvel olevate vene sõduritega (Curassier). Paap

¹⁾ Quant nimetab niisuguse värvimise taimejuurena „marrana”.

ja ta seltsilised läinud lauluga kõrtsist mööda, siis aga tulnud 2 sõdurit ja kõrtsmik (või mõni teine talupoeg) neile järele, kellede keelt nad ei mõistnud ja löönud Paapu puutükiga pähe, nii et ta maha kukkunud; ta seltsilised tõtsid ta üles. Haakeni kaebekirjas öeldi, et Paap on ühte sõdurit oma „raud-valitsus-kepiga” jala peale löönud, ka teine on hoope saanud. Maakohtu ees seletas Paap, et ta ei mäleta, kas tal korda läks neid lüüa, vahet on ta seltsilised seda teinud. Temal ei ole mingisugust valitsuskeppi olnud, vaid kaitseks teekonnal olnud tal vana püssiraud. Venelased pidid neid viimaks rahule jätma (küs. 170—173, 139—141).

18. novembri õhtupoolikul, päeval enne äramineku hommi-
kut, tuli Haanja mõisa valitseja Packalenius ühes kornet v. Wigand'iga, kubjas (Kocka Miku) Mert'iga, kilter Tallima Sika Peetriga ja 5 töölisega koosolijate juure ja hakanud üksikuid siduma, ka Paap seotud, kuid ta poolehoidjad vabastasid ta ja kihutasid võõrad minema, kusjuures Paap oli kornetti lükanud või näost kriimustanud (küs. 28). Mõisamehed olid 4 hobust pidanud kohale jätma; kui töölised (3—4) olid umbes tunni aja pärast hobustele järele tulnud, seoti nad samade nööri-dega, mil-ledega enne seda Paap ja ta poolehoidjad olid seotud, nad viidi tuppja ja anti hoope ja sõtkuti ning visati siis välja, sest et nad Paabu ja ta poolehoidjate õpetust olid kuradi-õpetuseks nimetanud. Paap võttis sellest ka ise osa (küs. 32—39). Selles asjas kuulati maakohtus ka Packalenius ise üle 17./II. 1744 (fol. 58), kes seletas, et tema ja kornet ratsa ja kubjas ja kilter ühes 5 töömehega ¹⁾ 4 hobusega Tallima Paabu venna Jurri palve peale sinna läinud, kuna see kaebanud, et läinud ööl Paap ja ta poolehoidjad riideid ja majaasju on põletanud ja eeloleval ööl Paabu maja põlema tahtvat panna. Enne läinud nad sauna ja leidnud siit 2 meest, Torbi Hann ja Kocka Jaan, keda nad on sidunud. Kui nad talu ette on läinud, on Paap hüpates välja tulnud ja kornetti kriimustanud ja ikka hüüdnud: Kurrat põrgo, kurrat põrgo... Paap on seotud, siis aga koosolijate poolt, keda ta ühes naiste ja lastega arvab 60 peale, vabastatud, naistel ja lastel on põlevad peerud käes olnud. Teisel päeval on kornet Wigand ja seersant Fischer umbes 60 talupojaga tallu läinud Paabu väljaandmist nõudma

¹⁾ Maakohtu otsuse motivatsioonis on öeldud: peale kupja ja kiltri olid seal karjamees Kimba Paap, rehepapp Külma Ado ja 4 töömeest.

(kes aga juba sama päeva varahommikul oli ära läinud). Neile ei vastatud, vaid kindlustati end majas ja valvati sissekäigul kahe kirvega (mit zwey Beilen und Spiesen). Kuna neile teisiti ligi ei saadud, on mõisamehed lae kaudu püüdnud sisse saada, mille järele seesolijad korruga välja tormanud ja enese ümber löönud, viimaks aga siiski kinni võetud. Nendega on siis õpetaja Quant vaimuliku läbirääkimise pidanud ja pärast sellekohase aruande maakohtule esitanud 30. nov. 1742, mis siis „Acta historico-ecclesiastica” VIII. köites trükkis ilmus (nagu siin sissejuhatuses mainisin). Haanjas oli 20 isiku ümber kinni võetud, Vana-Kasariitsas üle 40. Õpetaja Quant rääkis nendega jaokaupa ja püüdis neile nende eksitust selgeks teha (Haanjas oli tal ka ta oma köster abiks). Kes kahetsesid oma eksitust eraldati kangekaelsetest. Neile peeti siis ka paaril päeval veel palvetunde ja lasti siis, selle järele, kui nad mõisaisandatelt andeks palunud, vabaks. Umbes 14 isikut jäid aga kangekaelselt oma seisukohale. Need olid peaaesjalikult niisugused isikud, kes Paabu erilisi õpetusi Johannese ilmutamise raamatu põhjal olid omaks võtnud. Nad ütlevad, nad olla valmis ennast tükkideks raiuda laskma Paabu õige õpetuse pärast. Ainult nii palju olid mõned neist viimaks nõus järele andma, et sellest, mis Paap just viimase 2—3 nädala sees õpetas, vahest mitte kõik õige ei olnud. Need isikud anti Tartu maakohtule üle. Ühes nendega ka veel Nursi Vassili Jaan, kes küll kahetsust oli avaldanud, aga siiski viimase vastuhakkamise juures suurt osa oli etendanud, keda ju ka Tallima Paap oma ase-täitjaks oli määranud.

Mõisaisandad arvasid, et Tallima Paap on läinud Eesti Pärnusse ja Saaremaale ja palusid maavalitsejat, et kantslitelt igalpool teatavaks tehtaks, et Paapu kinni võetaks.

Tõepoolest oli Tallima Paap oma 2 saatjaga ikkagi Tallinna-maale läinud, sinna nendega umbes 3 nädalaks jäänud ja siis jälle tagasi tulnud (küis. 40). Kui ta kuulis, et ta poolehoidjad on kinni võetud ja kindlamad neist Tartu kinni viidud, ilmus ta ise 8. detsembril 1742 maakohtu ette ja andis ennast vabatahtlikult vangi. Asevalitseja von Stackelberg'i käsul eraldati ta oma poolehoidjatest ja paigutati erikongi (maakohtu aktid, fol. 3 b).

Rõuge kihelkonna mõisaisandate poolt kindralkubermanguvalitsusele ja asevalitsejale saadetud kabekirjade tagajärjel kirjutas kindralkubermanguvalitsus 8./I. 1743 Tartu maakohtule, et see alustaks „täpset inkvisitsiooni” Tallima Paabu ja ta poole-

hoidjate vastu, teeks nende kohta otsuse ja saadaks otsuse ühes inl-visitsiooniaktidega Riia õuekohtule kinnituseks.

Kuna Rõuge mõisaisandate poolt maakohtusse, kindralkubermanguvalitsusele ja asevalitsejale sisseantud kaebekirjad olid üldist laadi ja kõikide vastu sihitud, nõudis maakohus kirjas 17./I. 1743 üksikasjalist süüdistust ühes tunnistajate nimetusega.

16./II. 1743 esitas Vana-Kasaritsa omanik kapten v. Haacken nõutud süüdistuskirja, teise süüdistuskirja oli Haanja mõisa valitseja Packalenius kirjutanud, 18./II. 1743 esitas Haacken ka õp. Quant'i mainitud aruande selles asjas.

21./II. 1743 algas Tallima Paabu ülekuulamine, mis kestis kuni 5./III.-ni 1743. Temale on 173 küsimust ette pandud, mille kohta temalt vastust nõuti. Küsimused ja vastused on aktides üles tähendatud (fol. 5—24) ja on meie poolt eelmise kirjelduse kohta suuremalt osalt ühes selleaegse kirjavahetusega ära kasutatud rp. arvestatud.

Siis kuulati teisi süüdistatuid üle. Juba 2./III. 1743 hakati üle kuulama Kusma Juhani Paapu (35 a. vana), Vassila Juhani (30 a.) ja Kusma Tooma Paapu (25 a.) [fol. 25—31]. Siis kuulati üle Kusma Juhan (39 a. vana), Kocka Mikk (25 a.), „Mitta Hain” (18 a.) [fol. 32—36]. Edasi: Kusma Tomas (50 a.), Kusma Jacob (22 a.), Turbi Jurry (20 a.) [fol. 37—41]. Siis: Kocka Peep (30 a. vana), mölder Avi Peter (25 a.), (ühe päeva talunik) Tallima Peter (32 a.) [fol. 42—46]. 16. märtsil 1743 kuulati üle: Lenda Mick (23 a.), Kocka Tooma naine Katz (20 a.), Tallima Peetri naine Katz (30 a.) [fol. 47—50 b]. Paabule esitatuid, teatava järjekorra numbriga märgitud küsimusi esitatakse ka neile. Radovitz Ivani tütar Marri on haige ja ei saa mahalangemise ja väristumise asjus praegu seletust anda. Ta on ka juba õigeaks mõistetud. Vahepeal asetatakse Tallima Paap oma poolehoidjatega silm silma vastu (Confrontation), et mõnda tumedaks jäänud küsimust selgitada [fol. 50 b—51]. Nad seletavad muu seas, et kuna neil õpetajat ei ole olnud, on nad Paabu palvetundidele ja juhatusesele andunud. Paap on hästi õpetanud ja elanud, ainult tema viimased sammud on ekslikud olnud. Nüüd ei taha nad temaga enam tegemist teha (fol. 53, ad küs. 1 ja 2).

* * *

Ülekuulamine kestis kauem kui mõisaisandad arvasid. Neil oli inimesi tööle tarvis. Seaduse järele pidid mõisad ülekuulamisel olevatele ülespidamise saatma. See läks neile raskeks ja vastu-meelseks. Juba oli pidanud maakohus Nursi Freymann'ile seda kohustust karistuse ähvardusel meeletuleta, sest et tema Nursi Vassili Jaani nälgida laskis ¹⁾. Neil põhjustel esinesid 9./V. 1743 Haacken, Packalenius, Freymani palvega, kõik vangid, peale Tallima Paabu, talunikest käemeeste tagatise vastu kodu lubada, kuni neid jälle peaks kohtusse nõutama. Iga kodu lubatud vangistatu nõude korral kohtusse toimetamise eest vastutab kindel kämees, kellele maakohus õuekohtu sellekohase eeskirja põhjal 25./VI. 1743 sellest isiklikult teatab ja talt seks lubaduse võtab.

28./X. 1743 kaebab Tallima Paap ja siis fiskaal Kniffius tema nimel, et Haanja mõis talle tarvilist ülespidamist ei anna, olgugi et ta seda on kohustatud tegema ja pealegi Paabul haagikohtunik Toll'i pärijailt on veel palka saada. 1./XI. 1743 otsustas maakohus Tallima Paabule sellest kuupäevast alates anda ülespidamist magasinist (aus dem Magazin) ja tema seks otstarbeks üles võtta asevalitsejale esitatavasse nimekirja.

13./VI. 1743 saatis maakohus ilma omalt poolt kohtuotsuse kuulutamata juurdlus-(inkvisitsiooni-) aktid selles asjas Riia õuekohtule, seletades omas kirjas, et otsuse tegemine tuleks jätta Riia õuekohtu hooleks niihästi võõra õpetuse suhtes, mida Tallima Paap jaganud, kui ka selle tagajärjel tekkinud talupoegade mässu suhtes, kuna Paap on talupoegi sõnakuulmatusele ja vastupanule mõisaisandatele üles kutsunud ja nende hukkamist püüdnud, nagu nad ka aktiivselt kinnivõtmisel on vastu pannud ja mõningaid vigastanud, kuigi mitte raskesti.

Õuekohus saadab 20./VIII. 1743 saadetud juurdlusaktid uuesti maakohtule seletades, et maakohtul ei ole põhjust otsuse tegemisest keelduda. Tallima Paap ei ole mitte ametisse kutsutud õpetaja, kes eksiõpetuste pärast ülemkonsistoriumile aru peaks andma, vaid ta tuleb siin arvesse kui talupoeg, kel tuleb aru anda kohtu ees, et ta omale on õpetamise õiguse talupoegade juures ilma õigustuseta võtnud. Niisamuti kuulub otsustamine tema

¹⁾ Üks talupojast (Kusma Mikk Vana-Kasaritsast) oli 24. aprillil 1743 pimedas röskes vangimajas (n. n. „uus prikaas“) ära surnud, mis on ehitatud 4 vana müüri vahele röskestest palkidest, nagu seda kirjeldab maakohus õuekohtule 13./VI. 1743.

teiste maakohtu poolt nimetatud süütegude üle, nagu talupoegade mässule, sõnakuulmatusele ja vastupanule õhutamine mõisaisandade vastu ja nende viimaste hukkamise püüe, nagu ka tegelik aktiivne vastupanu neile, maakohtu otsuse kompetentsi. Maakohtu poolt tehtud otsus tuleb siis ühes juurdlusaktidega õuekohutule läbivaatamiseks ja kinnitamiseks rp. muutmiseks (Leuteration) saata. (Alla kirjutanud on Budberg vice-Praeses, Busen Secrs.)

14./X. 1743 on maakohtus uus Haaken'i kiri ees, milles ta teatab, et koju lubatud Paabu poolehoidjad jälle hakkavad tema õpetust levitama ja ka teistes taludes käivad Paabu õpetuse huvides. Nad ütlevad, et ka Paap ise varsti välja saavat („welches Gott aus gnaden verhüten wolle!“). Ta küsib, kas tuleks nende vastu valjust tarvitada, kuna manitsused heaga ei aita.

Talle vastatakse maakohtu poolt 27./X. 1743, et ta niisugused isikud teatavaks teeks ja maakohtule juurdluseks ja karistuseks esitaks. 1744. 16./II. on Haaken Paabu paranemata poolehoidjad üles andnud. Need on: Kusma Juhan ja ta vend Paap, Kusma Micko Paap, Kusma Jaccap (mõisa kangur), Linda Mick ja Mütta Hann. Eriti peab Kusma Juhan keelust hoolimata palvekoosolekuid täiesti Paabu õpetuse vaimus. Ta on isegi sellega hakkama saanud, et ta ühe hullu naise (ein doll Weib) terveks tahab teha, öeldes sel puhul, et ta on Kristuse jünger, temale on see võim antud, olgugi et ka kümme õpetajat seda teha ei saaks.

Kui õpetaja Bornwasser (äsja tulnud Rõuge õpetaja) koolilapsi katsus, olla selgunud, et Kusma Juhani poeg ei oskanud enam „Meie isa“ palvet ja kümmet käsku ja muid peatükke, mis ta koolis oli õppinud, ja vabandas ennast sellega, et ta isa seda ära keelanud olla. Õpetaja soovis, et koolmeister poisi kooli võtaks ja õpetaks jälle paluma, kuid isa ei lubanud seda ja jäi selle juure, ehk Haaken teda küll kõige selle kurjuse eest karistada laskis, mida ta palub maakohut armulikult heaks võtta. Tunnistajateks Paabu eelnimetatud poolehoidjate vastu andis ta üles: Tulba Thomas, Vehe (rp. Vöha) Peter, Tinnisse Jürri, Tinnisse Ado. (Vehe Peetri naine, kes ise kõik on näinud suuremalt osalt, on seisukorras, et ta praegu ilmuda ei saa.) Lõpuks palub Haaken „vaestele inimestele armulik olla“ ja neid mitte kauaks kinni pidada, eriti mitte kangrut, Kusma Jaccapit, keda tal mõisatöös väga tarvis olevat. Ka uus õpetaja Bornwasser kirjutab 26./II. 1744 maakohtule neist asjust. Ta kaldub selle poole, et

Kusma Juhan (Kusema Johhan) oma pojale palvet ja käske õpida keelanud ei ole, vaid et see poja tühi vabanduskatse oli, sest kui ta paar nädalat hiljem Kusema Juhani talus käis, oskas poeg juba hästi paremini käske ja praegu olla isa talle mõlemad peatükid hästi selgeks õpetanud. Aga poega ei taha ta kooli panna, öeldes kapten Haaken'ile: „Kui teie ka mu pea maha raiute, ei anna ma siiski oma poega kooli”. Ta tahtvat teda ise kodus õpetada. Ta olla kooli nimetanud „kurrati oppus'eks”, kuigi ta eitab, et ta seda ütelist on tarvitanud, aga Bornwasser arvab tähele panna võivat, et Paabu poolehoidjad oskavat meisterlikult valehada ja *reservationes mentales* tarvitada, ja kui muud abinõu enam ei ole, ütlevad nad, et v a i m neile seda on käskinud ja peavad siis kõik arupärimisi kannatusteks Kristuse pärast. Need inimesed olla kaunis kangekaelsed oma eksimeeles (ziemlich hartnäckig bey ihrem verkehrten Sinn), aga ta loodab, et Jumala armuga neile paranemine tuleb, 17./II. 1744 kuulatakse Packalenius üle ja siis Haacken'i poolt ülesantud Vana-Kasaritsa tunnistajad üheskoos. Ühed neist ütlevad, et nad ei ole Paabult seda kuulnud, et sakslastele tegu ei tulla teha ega nende sõna kuulda. Teised on seda temalt kuulnud põhjendusega, et meie kõik vennad ja õed oleme Kristuses ja peaksime üksteist teenima. Ta olla ka ütelnud, et ka oma jaoks ei ole tarvis töötada, vaid tuleb üheskoos olla ja Jumala poole hüüda. Alguses on Paap küll õpetanud, et tuleb usinasti töötada ja oma makse kahevõrra tasuda, pärast aga on ta vastupidiselt hakanud õpetama (fol. 60 ad. küs. 3).

Siis kutsuti (18./II. 1744) ette ka need, kes kautsjoni vastu kodu lastud, kes ka ilmusid peale Tallima Peetri naise Katz, kes vahepeal ära surnud.

20. veebruaril 1744 kutsuti Kusma Juhan üksi ette. Ta selektab sellekohaste küsimuste peale, et ta palvekoosolekuid ei pea, vaid laupäeva või pühapäeva õhtul tulevad 3—5 naabrit kokku, laulavad ja paluvad põlvili. Hüppamist, karglemist, tantsimist ja põletamist ei ole, aga nad ei tarvita ka hõbedat, tina, valget vaske, nõore ja sarnaseid ehteasju. Mis „hullu naise” tervendamisse puutub, siis on teda tema juure kutsutud, et ta tema üle palvetaks (kutsuja on olnud Tulba Tootsi p. Toomas). Kui ta sinna tulnud, on ka kirikuvöörmünder Isako Jaan sinna tulnud ja ei ole tahtnud teda sinna lubada öeldes, et preester on Kristuse jünger, mille peale Kusma Juhan ütelnud: „Meie kõik oleme Kristuse jüngrid nii hästi kui preester, sest et meie tema nimel

oleme ristitud. Kui sina Kristuse jünger ei ole, siis oled sa kurat. Ei preester ega ükski teine ei saa teda aidata, sest ta on mõistuse kaotanud." Isako Jaagu küsimuse peale: kas sina siis see oled, kes teda saab aidata, olla ta ütelnud, ta ei saavat seda ka mitte, vaid Kristus on kõige parem abimees.

Oma 12-aastast poega ta kooli ei ole andnud, sest et tal see võimalik ei ole ja ta teda ise õpetab. Selle peale on teda mõisas 2 korda pekstud: ühel esmaspäeval 8 paari vitsadega, kuni vitsadest paljad kantsud järele jäänud, ja siis jälle järgneva nädala reedel (mit der Karbatsche) „saksa sulase" ja kupja poolt, kes üksteist sealjuures 8 korda vahetasid.

Maakohus otsustab selles asjas järelepärimine saata Haaken'ile ja õp. Bornwasser'ile. 27./II. 1744 seati Tallima Paap eelmiste tunnistajatega ja ettekutsututega suu suud vastu, et mõnda küsimust selgitada ja siis 4 töömehega, kes olid omal ajal Tallima Peetri talusse hobuste järele tulnud.

6./VI. 1744 on maakohtus ees Haaken'i kiri õpetaja Bornwasser'i 2 kirjaga lisandusena. Haaken teatab: Kusma Juhann suurendab oma poolehoidjate arvu (Bornwasser'i kirja järele on üks kolmandik Kasaritsa vallast tema mõtteosalised), ta ei kuula õpetajat, nimetab ennast apostliks, peab neljapäeviti ja laupäeviti oma juures palvekoosolekuid, kõik Tallima Paabu õpetuse järele, kellelt ta uusi juhtnööre saab. Haaken palub maakohtu korraldust pahe kõrvaldamiseks.

Bornwasser'i kirjad on 19. maist ja 31. maist 1744. Kusema Johani ülesastumine olla väga iseteadev ja ülbe. Õpetajat nimetavad nad: must kurratt, sögge kurratt, põrgo tunggell. Bornwasser arvab, et neid inimesi nähtavasti mõjutada ei saa, nii kaua kui Paap Tartus istub ja nad talt omale uusi instruksioone (eeskirju) toovad. Nad seletavad: kes õpetaja juure läheb, see läheb kuradi juure. Teie ei saa muidu õndsaks, kui meie usus. Seda õpetust võtavad talupojad kahe käega vastu, kui neile Kristuse nimel antakse vabadus ja aja jooksul nende arvates ka võim, kõik sakslased ühes kuradiga põrgu ajada. Need Bornwasser'i kirjad on kirjutatud Haaken'ile, keda ta palub, seisukorda ülemusele teatavaks teha.

Maakohus andis 7. juunil 1744 käsu, Kusma Juhan vahiga Tartu saata maakohtu käsutusse ja tema poolehoidjad üles anda. Haaken kirjutab, et seda käsku kohe täita ei saanud, võttis aega

kõik ta poolehoidjad selles vallas läbi küsida, ta ei olegi kõiki teada saanud, kes salajas veel tema poole hoiavad. Nende koosolekud olla samasugused, nagu seda olid Tallima Paabu koosolekud. Neid peetavat vaheldumisi Kusma Juhani ja Kocka ehk Luttika Peebu juures. Õpetaja Bornwasser'it ei salli nad ja ei taha kuidagi õhtusöömaajale tulla ega lapsi ristimisele tuua. Sel puhul on Kocka ehk Luttika Peep õpetajale lausa ütelnud: nad olla kõik pühad ja Kristuse jüngrid, järjelikult on ka lapsed pühad, kes nende keskel sünnivad ja ei vaja ristimist.

Sellele Haaken'i kirjale on juure lisatud nende Vana-Kasariitsa talupoegade nimekiri, kes Kusma Juhani seltsi on läinud: Kusma Juhan ja ta naine Katz, Kusma Paap ja ta naine Soffie, Kusma Micko Paap ja ta naine Cadde, ja ta võõrasema Cadde ja tema 2 täisealist venda Jacop ja Juhann, tema 3 väikest venda, tema õde Madle, Tinnise Jürri ja ta naine Hebbo, Tinnise Michell ja ta vend Ado (viimased 4 ei olnud veel Tallima Paabu seltsis), Mütta Ottie Jahn, Mütta Peebo Jahn ja ta naine Ann ja ta õde Liebo, Radowitz Jahn ja ta õde Caddo, Wehe Mert'i tütar Katz, Tulba Tootz'i pojanaine Cattrie ja ta tütar Cattrie, Soie Taniell'i tüdruk (Dirne) Cattrie, Linda Wassiele ja ta naine Marrie, Linda Paap ja ta naine Maij, Linda Mick ja ta ema Cattrie, Merra Mardi tütar Marrie (kes ka nüüd on eksitatud), Jacusse Michall, kõrtsmik Kusma Jwann ja ta naine Cadde.

Kusma Juhan saadeti 2 mehe saatel (Raudseppa Hann ja Tulba Tooz) 16./VI. 1744 maakohtusse, kes ta kohe vangi pani, tehes korralduse, et ta eraldi oleks Tallima Paabust.

28. juunil 1744 teatas maakäskjalg (Landbote), et Tallima Paap ja Kusma Paap ei söövat enam, esimene juba 10 päeva, teine 8 päeva, nad tahtvat Önnistegija 40-päevalist paastu pidada ja on ka teisi vange selle mõtte peale viinud. Paap on veel terve, kuid kokku kuivanud; ta on kõik oma toidu ära andnud, ka riideist ei ole tal muud enam seljas kui särk ja aluspüksid (fol. 75).

Maakohus pöördus 28. juunil 1744 kirjalikult Äksi õpetaja C. G. v. Staden'i poole, kuna Tartu eesti kogudusel sel silmapilgul õpetajat ei olnud, sooviga, et ta vaimuliku läbirääkimise abil neid sellest mõttetü (arutu) ettevõttest taganema avatleks. Staden tuli Äksist Tartu 2. juulil ja laskis 3. juulil Tallima Paabu sõduri saatel oma korteri tuua, kus neil siis pikk huvitav jutuaajamine oli, milles Tallima Paap esineb omalt seisukohalt täiesti arukana ja teadlikuna oma vaadetes. Õp. Staden on selle jutuaajamise

kohta maakohtule pika täieliku aruande esitanud, mis m. a. on üks huvitavamaid dokumente maakohtu aktides Paabu vaadete illustreerimise suhtes.

Tallima Paap seletab Staden'i sellekohase küsimuse peale, et ta on sellepärast vangi pandud, et ta on „tõeline prohvet ja Jumala apostel” ja on Rõuge kihelkonnas talupoegadega palvekoosolekuid pidanud ja neile õndsakssaamise teed juhatanud. Tulevasi asju ei saa ta küll veel mitte ennustada, aga ta mõistab Johannese ilmutamist täiesti, mitte ainult neid, mis juba on teostunud, vaid ka neid, mille teostus alles veel tulemas. Ka imetegused saaks ta samuti teha kui Kristus ja ta apostlid, kui maailm mitte nii hukas ei oleks ja inimeste patud imesid ei takistaks. Ta jäi selle juure, et temal seesama imetegev vaim on mis Eliasel ja Vana testamendi prohvetitel ja Uue testamendi apostlitel oli, ainult inimeste suure uskmatuse pärast ei saa ta imesid teha. Kuna tema tõeline prohvet ja apostel on, on temal järjekult ka tõeline Jumala vaim. Ainult tõelisi prohvetisi kiusatakse taga ja heidetakse vangi, mitte aga vale-prohvetisi. Ülemuse sõna kuulmise asjus ütleb ta: ta on Kristuse läbi vabaks tehtud, järjekult ei ole ta kohustatud uskмата ülekohtuse ülemuse ja isandate sõna kuulma, usklikule ülemusele tahab ta heameelega sõna-kuulelik olla. Pühakirja suhtes seletas ta, et ta seda vastu võtab, kuivõrd ta kokku käib vaimu häälega südames, tugesdes Pauluse sõnale II. Kor. 3, 6: kirjataht suretab, aga vaim teeb elavaks; kirjatahe all mõistab ta Pühakirja välist teksti, vaimu all — Püha vaimu sisemist häält.

Üle minnes Paabu ja Kusma Juhani paastumisele Jeesuse eeskujul (Paap oli selle päevani juba umbes 15 päeva täiesti söömata olnud, ainult vett joonud), seletas õp. Staden Paabule, et Jeesuse järelkäimine ja jälgimine ei käi nende asjade kohta mis Jeesuse vahemeheametile omased on (millede hulka ka tema 40-päevane paastumine kuuluvat), sest muidu tuleks ka tema imetegused järele teha ja ennast risti lüüa lasta ja jälle surnuist üles tõusta. Selle peale vastas Paap: imetegemise kohta on ta juba oma seletuse andnud. Ta on valmis ennast ka risti lüüa laskma ja on ühtlasi veendunud, et Önnistegija teda varsti jälle surnuist üles äratab, kuna ta seda kõik olla tema pärast kannatanud. Staden'i tähenduse peale, et niisugune paastumine Jumala kiusamine on, ütles Paap: Temal ei olla nälga ega isu, miks ta peaks

sööma, Jumala vaim, kelle käsul ta paastub, annab talle erakorralist kinnitust, et ta jõud sugugi ei kahane, vaatamata et see 15. päev on, kus ta ainult vett on joonud.

Staden katsus õnne selle vastulausega, et ta ütles: Kristus ei ole kõrbes ka v e t t joonud (nii et Paap teda ometi ei saa järele aimata), aga Paap ei lasknud ennast segada, vaid lausus: tema vaim ütlevat talle, et ta vett võib juua ja kust teab Staden kindlasti, et seal kõrbes, kus Jeesus paastus, ei ole vett olnud?

Staden tahtis teda proovida ja pakkus talle natuke raha öeldes, et tal kahju on tema seisukorrast ja tahaks, et ta saaks omale leiba osta lasta, kui ta vaim talle jälle lubab süüa.

Paap keeldus seda vastu võtmast ja andis mõista, et Staden teda tahab kiusata. Pärast aga ütles ta: kui Staden avameelse südamega temale seda annab, võtab ta selle vastu. Staden kinnitas temale seda ja ta võttis raha vastu.

Staden küsis, millas ta viimati pühäl õhtusöömaajal käinud. Paap seletas: Mitmeid aastaid mitte. Ta ei pea kirikus- ja õhtusöömaajal-käimist mitte tarvilikuks, kuna ta iga päev Kristust usus vaimulikul viisil maitseb. Nii kaua ta veel oli laps omas ristiusus, on ta püha õhtusöömaaege tarvitanud, nüüd olles saanud meheks Kristuses, ei ole tal seda vaja, sest lapsed peavad ennast laskma juhutada ja talutada, need, kes meheeni ristiusus on jõudnud, need hoiavad vaimuliku toidu poole; ja kuidas võiks temalt nõuda, et ta läheks pühale õhtusöömaajale, kuna nüüd ei ole õiget õhtusöömaaege, sest teda jagavad vargad ja hundid, kelledeks osutuvad nüüdsed õpetajad ja jutlustajad. Missugune kuningas annaks oma varakambri võtmed vargale ja kas kunagi lammaste karjaseks seatakse hunti? Tõelised Jumala lapsed reostuks pealegi, kui nad ühes kuradilastega, nagu hoorajatega, abielurikkujatega, varastega, lakkujatega üheskoos lauale lähkivad. Kui Staden selle peale ette tõi, et väliste armuvahendite põlgamine saadana võte on, et Kristuse sõna järele ei pea kohut mõistma teiste üle, et lauale minnes teistega tegemist ei pea tegema, sõnas Paap: „Sa oled pime, sellepärast ei saa sa tõtt tunda, aga pöördu palvega ja ärdusega Jumala poole, siis valgustab ta sind ja saadab sulle vaimu, keda ta mulle on andnud, ja siis hakkad aru saama, et kõik jumalik tõde on, mis Paabu läbi sulle öeldud.” Küsimuse peale, kus ta seda kõik õppinud on, rääkis ta omast pöördumisest. Staden palus teda, et ta Jumalat appi hüüdes järele mõtleks, mis Staden talle ütelnud ja niisugused häda-

ohtlikud eksitused maha jätaks. Järgmisel päeval tahab Staden teda uuesti kutsuda lasta.

K u s m a J u h a n aga oli oma 14-päevalise paastumise läbi nii nõrgaks jäänud, et teda võimalik ei olnud Staden'i korteri tuua, vaid Staden läks ise tema juure prikaasi. Kui Kusma Juhan õp. Staden'i nägi, tõusis ta kohe oma asemelt üles, läks talle vastu ja ütles: mina olen see, keda sa otsid ja kellega sa rääkida tahad ja mu nimi on Kusma Juhan. Küsimuse peale, miks ta siia paigutatud, ütles ta: Sellepärast, et ma palve- ja koosoleku-tunde teiste talupoegadega olen pidanud, neid õpetanud ja hea poole manitسنud, sellejuures aga mitte ei ole kiriku ega õhtusöömaajale minna tahtnud. Staden vastas, et ta olla kuulnud, et ta tahtnud mässu tõsta ja mässu õhutada oma isandate vastu, et ta ka levitanud eksiõpetusi. Kusma Juhan seletas, see ei olla õige, ta ei teadvat midagi mässust ega eksiõpetusist, vaid mis ta on õpetanud, on tõde ja temale Jumala vaimust südamesse antud. Tema on Jumala läkitatud prohvet või apostel ja õpetaja. Isandad ei taha, et ta teiste Jumala lastega kokku tuleb ja nende ees palub ja nende hinge püüab ehitada. Kirikust ja õhtusöömaajast hoiab ta eemale, sest et talle vaimulik maitsmine küllaldane on, Kristuse ihu ja vere ihulik söömine ja joomine ei ole aga kästud ega ole kasulik Õnnistegija sõna järele, Joh. 6, 63: Lihast ei ole ühtegi kasu. Ta tarvitas peale selle kõiki neidsamu argumente, mida Tallima Paap oli ette toonud, ja jäi kangekaelselt oma arvamise juure. Küsimuse peale, kas ta tunneb Tallima Paapu, ütles ta: kuidas ei peaks ta teda tundma, kuna neil on üks ja seesama vaim, ja olgugi, et nad vanglas kokku ei saa, on siiski vaim üksteise juures. Paap on Jumala valgustatud õpetaja ja ta on õpetuses temaga ühes nõus ja tahab temaga kannatada kõik, mis Jumal nende peale laseb tulla.

Oma paastumise kohta ütles ta, et see nüüd lõpul olla ja ta tahab täna sööki võtta. Staden palus teda, et ta seda teeks tema juuresolekul, mispeale ta ka natuke leiba võttis ja sööma hakkas. Manitsusega, et ta eksitustest eemale hoiduks ja Jumala sõna juhtnööri järele käiks, lahkus õp. Staden tema juurest.

Järgmisel päeval, 4. juulil kell 8 hommiku laskis ta Paabu jälle oma korteri tuua. Selleks ajaks oli ta ka õp. Oldekop'i omale appi palunud, kes ka ilmus. Ta võttis eelmisel päeval käsitletud küsimused jälle käsile, jättes õp. Oldekop'i hooleks Paabu eksitusi temale selgeks teha. Õp. Oldekop püüdis seda eesmärki paari

tunni jooksul kõige hoolega kätte saada, kuid — ilma tagajärjeta. Selle järele viidi Paap jälle tagasi prikaasi.

Alles 10. juulil 1744 teatas maakäskjalg maakohtule, et Tallima Paap oma paastu nüüd ka lõpetanud on ja jälle toitu ja jooki vastu võtab. (Nii on Paap üle 20 päeva, s. o. umbes 22 päeva, ilma ivata, palja veega elanud). Kindralkubermangu valitsus tegi oma reskriptis 28. juulist 1744 muu seas korralduse, et Tallima Paap ja Kusma Juhan vaikselt (in der Stille) vahi all Riiga üle viidaks. See tehti 2. augustil 1744 maakohtule teatavaks ja asevalitseja tegi vastava korralduse.

Maakohus seadis oma otsuse kokku 10. juulil 1744, andis oma otsusele siis lõpuliku redaktsiooni 16. augustil 1744 ja saatis aktid ühes vastava kirjaga 20. augustil 1744 Riiga õuekohtule leuteratsiooniks (ad leuterandum).

Kohtu motivatsioonis öeldakse, et Tallima Paabu hirmsad eksiõpetused, milledeks herrnhuutlased on tõuget andnud, jäetakse ülemkonsistoriumi otsustada. Ta on aga ka oma koosolekutel häbiasju teinud (nagu seda on enese alasti võtmine, alasti karglemine, väherdamine, enese peksmine vitsadega), vaid ka teisi avatelenud kulla, hõbeda, valge vase, tina, riiete, ehtesjade, nõõride, vööde, nõõpide, mütside ja isegi riiete ja majakraami põletamisele, tehes ise algust, on neid isandate ja ülemate vastu kihutanud, neid ja kõiki, kes tema poole ei hoidnud, kuraditeks nimetanud ja kisendanud: Kurrat pörgo iggavest... Ta tahtis oma poolehoidjaid õhutada sõnakuulmatusele, vastupanule, mässule, tapmisele, nagu see 18. novembril 1742 ilmsiks tulnud, kui valitseja Packalenius läks õhtupoolikul Paabu venna Jüri palve peale Tallima Peetri talusse tema toimingule tõket tegema. Seda lugu kirjeldatakse laialt ja rõhutatakse iseäranis ja karistatakse eriti, kes sellest löömingust aktiivselt osa võtsid. Vaatamata, et Tallima Paap ennast süüdi ei tunnista ja neis asjus, kus ta süüd avalikuks tehtud, vaimu käsule tahab tugea, määratakse temale: 3 pühapäeval 10 paari vitsu, ja et ta ei saaks edasi kahju teha, eluaegne vangistus ja avaliku töö sund. Kusma Juhanile, kes uuesti Tallima Paabu kuriteo osaliseks hakanud, määratakse: 3 pühapäeval 10 paari vitsu ja 5 aastat avaliku töö sundust. Vassili Jaanile, kes mõisa töömeeste peksmisest osa võttis ja enese alasti võttis, määratakse 3 pühapäeval 10 paari vitsu. Kocka Peedule (Pedo), kes puutüki valitseja Packalenius'ele järele viskas, kui see minema läks 18. novembril 1742, määratakse 2 pühapäeval 10 paari vitsu,

niisamuti ka Kocka Mikule (Mick), kes karjameest Kimba Paapu saunas puutükiga löönud. Torbi Henno tütre Kuda Annole, (kelle nimi kohtuaktide esilehel puudub, teised kaebealused on kõik need-samad), kes jalgadega samal puhul sõtkus rehepapp Külma Adot, määratakse ühel pühapäeval kiriku juures 10 paari vitsu. Teiste süü loetakse nende 7—8-kuulise kinniistumisega tasa tehtuks. Alla kirjutanud on J. J. v. Brömsen, Landrichter, Joh. D. Spalchaber, Assessor, J. R. v. Rosenkampff, Assessor, H. C. Ludvig, Secretarius.

21. augustil 1744 jõudis pärale Riia õuekohtu reskript 18. augustist 1744, milles kõige tõsidusega uuesti soovi avaldatakse, et maakohus Tallima Paabu ja ta poolehoidjate kohta juba kord otsuse teeks, kuna juba aasta mööda on sest ajast, kui õuekohus aktid tagasi saatis vastusega, et maakohus ise enne otsuse teeks ja siis selle saadaks õuekohtule leuteratsiooniks ühes aktidega. Siin mainitakse, et otsuse viibimise tõttu on uued eksitused tõusnud ja on Tallima Paap ja Kusma Juhan mõne aja eest Riiga üle toodud. 20./IX. 1744 kirjutas maakohus, et aktid ja otsus päev enne õuekohtu kirja saamist ära on saadetud.

9. märtsil 1745 on õuekohus kirjutanud maakohtu otsuse leuteratsiooni (alla on kirjutanud J. G. Budberg, vice-Præses, E. G. v. Bussen, Secrs.). Maakohtu otsus kinnitatakse kõigi kaebealuste kohta, välja arvatud Tallima Paap ja Kusma Juhan.

Kaebealustest on vahepeal Tallima Peetri naine Katz ära surnud.

Tallima Paabu kohta muudetakse otsus järgmiseks: Vitsa karistus jääb endiseks, avaliku töö sundus (publiqven-Arbeit-Straffe) lühendatakse 4 a. peale. Kusma Juhanile jääb määratud vitsakaristus samuti püsima, avaliku töö sundus lühendatakse temale 1 a. peale.

Kõigekõrgema armu-plakaadi (Pardon-Placat) põhjal 15. juulist vabastatakse aga kõik kaebealused, ka Tallima Paap ja Kusma kõigest neile määratud karistustest. Tallima Paap ja Kusma Juhan vabastatakse Riias, kuna teiste kohta selle otsuse kuulutab ja maksma paneb maakohus. Tallima Paabust öeldakse siin veel seda, et ta vahepeal teda tabanud meelesegadusest (dementia) jälle on vabaks saanud ja täie mõistuse juure tulnud. Mõlemad on õuekohtu poolt paremale arusaamisele ja oma eksitustest loobumisele juhitud, nagu sellest räägivad ka ülemkonsistoriumi

assessori õp. Blaufus'i¹⁾ aruanded õuekohtule ja nende eneste õuekohtu ees antud seletused. See õuekohtu leuteratsioon on nähtavasti alles kaaskirjaga 20. aprillist 1745 Tartu maakohutule saadetud teatega, et Tallima Paap ja Kusma Juhan Riias vabaks on lastud ja ettekirjutusega maakohutule, ka kõigile teistele lõpulik kohtuotsus teatavaks teha²⁾).

Maakohus on need kirjad 22. aprillil 1745 saanud ja 17./V. 1745 otsustab maakohus kõik kaebealused ette kutsuda kohtuotsuse kuulutamiseks ja teatab sellest 22./V. 1745 vastavatele mõisapidajatele. 18./VI. 1745 on kaebealused (4 erandiga, kellede puudumise kohta Packalenius ja Haaken vastava põhjendava seletuse esitanud) kohal. Kohtuotsus avaldatakse ja seniseid kaebealuseid manitsetakse tõsiselt tulevikus niisugustest eksitustest hoiduda, eksiõpetusi mitte omaks võtta ega levitada, vaid oma õpetajalt puhast õpetust vastu võtta ja selle järele käia.

Maakohus pöördus siis 18./VI. 1745 reskriptiga õp. Bornwasser'i poole, temale ülesandeks tehes seda kohtuotsust kogudusele teatavaks teha ja hoiatada niisuguse korratuse eest, ühtlasi eksinuid kõige hoolega oma ameti poolest õigele teele juhatada, et kogudus tulevikus niisuguste eksituste eest saaks hoitud ja tões kinnitatud.

Samasisulised kirjad saadeti 18./VI. 1745 ka Haaken'ile, Freyman'ile, Packalenius'ele.

Sellega lõpeb maakohu sellekohane protokoll.

Samas kirjas, milles Haaken 2 senise kaebealuse puudumist otsuse kuulutamisel hädalise mõisa tööga vabandab (Mütta Hann on viinavooriga Tallinna saadetud, kangur Kusma Jacap'it on tal mõisas hädasti vaja, kuna Haaken'i proua juba 11 nädalat raskesti haige on), räägitakse jälle sellest, et K u s m a J u h a n Riias tulles küll kinnitanud, et ta endistest eksitustest täiesti on loobunud, kuid ta olla ennast oma (lihaliku) venna Paabu ja Vassili Jaani läbi jälle endiste eksituste poole eksitada lasknud. Õp. Bornwasser'i juurelisatud kirjast (15./VI. 1745) on näha, et „Kusma Johann” on seletanud:

1. Ta tahab päris vaikselt oma ette elada ja palvetunde mitte

¹⁾ Herrnhuutlaste-sõbraline hallelane.

²⁾ Kahjuks ei ole täielikke sellekohaseid õuekohtuaktisid näha saanud, sest et Riia riigiarhiiv Tartu keskarhiivile vastuse saatis, et neid akte seal ei olla.

enam pidada, nagu ta ka seni nüüd kõik võõrad inimesed, kes tema juure tulnud, ära saatnud ja usuasjust nendega mitte rääkinud.

2. Isandatele tahab ta sõnakuulelik olla ja ühegi inimese üle mitte kohut mõista ega teda hukka mõista, igale ühele sünnist au pakkuda. 3. Välisest jumalateenistusest kirikus tahab ta osa võtta (abwarten) ja kuulutatud sõna mitte halvaks panna. 4. Pühakirja austab ta (venerire er). Ainuke punkt, kus tema veel vastu seisab, on 5. Õpetus õhtusöömaajast. Selles suhtes seletab ta: Ta olla hea ja kasulik Jumalat otsivatele ja nõrkadele hingedele. Kes aga Kristust iga päev usus maitsevad, neile ei ole ta tarvilik.

Bornwasser arvab, et ta selles küsimuses küll rängasti eksib, aga arvab, et sellepärast ei saa teda kohtule üles anda, kuna maa kohus ei tee tegemist usuteadusliste küsimustega. Ta palub aga Haaken'i Kusma Juhanile luba anda, et ta temaga pärast Jaani-päeva võiks ühes tulla, kui ta praosti juure sõidab, et see teda enam võiks katsuda ja ülemusele teatada, kui ta miskit häda-ohtlikku leiab.

Õp. Staden'i kirjast 15. märtsist 1750 (trükitud: Acta historico-ecclesiastica XIV k., lk. 1016—1020) selgub, et Kusma Juhan 1750 järele ja ikka veel Tartus vangis (prikaasis) oli ja et tema ei taha loobuda oma ekslikust ülespidamisest (von seinem verkehrten Wesen). Tähendab, Kusma Juhan oli ikkagi uuesti Tartu prikaasi saadetud. Selle teistkordse vangistuse kohta ei ole Tartu maakohtu materjali hulgas tema aktisid ega muid andmeid leida.

Tallima Paabu kohta tähendab selles kirjas õp. Staden (kes 1744 oli Tartu eesti koguduse õpetajaks saanud), et Paap umbes aasta eest (s. o. 1749) tema juures käinud ja meelemuutust avaldanud. Ta elab nüüd kristlikult ja korralikult oma vana koha peal.

* * *

Tagasi vaadates püüame nüüd veel mõista ja hinnata Tallima Paabu usulisi vaateid ja tähendust.

Kiriklistest vaadetest erinevaid vaateid on Tallima Paap peaasjalikult Tallinnamaal, Ambla ja Kadrina kihelkonnas ja ehk ka veel mujal omandanud. Kõige varemini on usuliselt temasse nähtavasti mõjunud Kadrina õpetaja hallelane Nauhaus ja tema pietistlikud palvetunnid, siis herrnhuutlased ja nende õpetajad, kellede isikuid ei ole enam võimalik kindlaks teha, viimaks ka

Kambja pietistlik herrnhuutlasi soodustaja õpetaja praost Sutor ja Urvaste kerrnhuutlaste poole hoidja õpetaja Quant.

Hallelaste vaateid tuletab meelde Tallima Paabu pöördumise rõhutamine ja pöördumise raske heitlus, mis teda ennast ja ka mitmeid tema poolehoidjaid on ajutisele raskemeelsusele viinud, nagu Kocka Miku ja Kocka Peebu, nagu need maakohtu ees seletavad (viimane: fol. 53 b). Ta on veendunud, et pöördumine peab elus nähtavalt avalikuks tulema, selleks tuleb loobuda kõigest, mis kuidagi ülekohtuga on saadud, tuleb ülekohus heaks teha, ülekohtuselt saadud asjad (siis ka ülepea ehteasjad) ära heita, ära põletada. Niisuguste asjade ringi on ta siis juuretunud mõtete, kujutluste ja motiivide mõjul ikka veel äärmuseni laiendanud.

Halle pietismile oli ka Jeesuse jälgimise aade ja samuti (sisemise) risti kandmise aade Jeesuse järelkäimisel eriti omane.

Jeesuse järelaimamise motiiv on Paabu juures üks silmapaistvamaid: vrđl. tema paastumise lugu vangis; selle motiiviga on ühenduses ka toiming, kus Paap oma poolehoidjatel on jalgu lahti päästnud (abgekleidet), nagu ta ise ütleb, rp. pesenud, nagu vastased seletavad.

Läbikäimises vaenulise välisilmaga on Paabul ja ta poolehoidjatel üks mõjuvamaid motive: kannatus Kristuse pärast (esines ülaltoodud kirjelduses sagedasti). Vahest võib ka tema head lugemise oskust ja asjaolu, et ta omale varsti peale trükkimist piibli sai, mida ta hästi lugema ja tundma õppis, hallelastest õpetajate tegevusega ühendusse seada. Kiriklise pietismi mõjude kõrvale ja asemele astusid siis ikka enam herrnhuutlised mõjud, millede hulgas näitavad temasse mõjunud olevat ka mingisugused separatistlikud (kirikut eitavad), entusiastlikud ja spiritualistlikud usukujutlused. On ju teada, et herrnhuutlaste hulgas alguses mitmesuguste usuvaadetega isikuid oli ja olla võis. Näit. on ka tuttav Biefer, kes Tallinnas tegutses, kord separatist olnud. Juhtuval korral võisid ehk ka mõned Wetterau prohvetite mõtted siia teed leida.

Nende nimetatud mõjudega on ehk osalt ühenduses Paabu prohveti teadvus, tema sisemise vaimu käsk ja kuulutus, tema spiritualistlikud vaated pühastõhtusöömaajast ja Pühast kirjast. Oma vaba tegevuse lõpul on see entusiastline meeolu eriti palavikuliseks muutunud, nii et Paap oma teguviisi kohtu ees küll

enamasti sisemise vaimu käsuga või Jumala sõnaga või Kristuse ja apostlite eeskujuga põhjendab, kuid paar korda ütleb, et ta ise ei teadvat, mis mõte tal olnud (küs. 26), ta olla nagu meelest ära olnud (küs. 120).

Seda meeleolu hõlbustasid e s k a t o l o o g i l i s e d usukujutlused. Kuna Paap alguses Pühast kirjast kuulajatele peajaslikult epistleid ja evangeeliume on lugenud, siis ka Jeesaja raamatut, siirdus ta mida kauem, seda enam eriti Johannese ilmutamise raamatule.

Ta on sagedasti ütelnud: kes teab, kas aeg ei ole varsti käes, et meie ei sure, vaid Issanda tulemisele vastu läheme, kus meid muudetakse (küs. 142). Enne viimast päeva läheb kõik tules hukka (Confrontation ad küs. 24, fol. 52). On tarvis sellele valmistuda, tarbekorral, kui Jumala vaim seda ütleb, ka ise juba põletades, mis tühine või mitte enam tarvilik, kuna ots on tulemas. On tarvis, et kõik vanad asjad ja vana kord otsa saaks (auf dass alles alte weggethan werden möchte, küs. 25, 26). Peajaslikult sellelt seisukohalt arvestas ja hindas ta ka s o t s i a a l s e i d olukordi. Kuna ots on tulemas, on kõik muu, nagu töö ja tegu ja maksud, kõrvaline asi või isegi pahast. Isandad, kes takistavad Jumala sõna kuulutamist ja taga kiusavad usklikke, on kuradi teenistuses, on kuradid. Jumala sõna tuleb enam kuulda, kui inimeste sõna ja kannatada Kristuse pärast, aga ka vastu panna ja võidelda kuradite vastu. Ainult uskliku ülemuse sõna tahab Paap kuulata. Kristus on meid vabaks teinud. Nii nagu apostlite aegu vennad ja õed kõike ühiselt tarvitasid, nii tahab ka tema oma poolehoidjatega elada. O s a d u s e t u n n e Paabu ja ta poolehoidjate keskel on herrnhuutlaste vaimus elav. Paistab, et teiselt poolt aga ka elav oli vastolu ja ka viha nende, kes mitte nendega ei seltsinud, liiategi nende vastased olid.

Endiste aegade vahest teadvusetut j ä r e l m õ j u avaldavad needeformulite tarvitamine kuradi ja tema võrgutussubjektide ja -objektide vastu, niisamuti tuletab alasti võtmine ja jooksmine palvekoosolekutel (Paap, siis jälle Vassili Jaan, osaliselt ka teised koosolijad) paganuse aja ja osalt ka veel hiljemini esinevat ohverdamise olengut meelde. Vahest ei võtnud Kusma Juhan ka mitte juhuslikult neljapäeva õhtu (laupäeva õhtu kõrval) palvekoosolekute ajaks. Kas äärmisele entusiasmile ja sellele vahel järgnevale mahalangemisele, väristumisele, nägemustele, paiguti rahvahinge teadvusetu sügavustes veel dispositiooni endistest

ekstaasi ja lovellangelamise ajult leidus, on raske ütelda, aga iseenesest võimalik.

Mis puutub viimaks Tallima Paabu meele muutusesse a. 1745, siis on see seletatav tema entusiastlike ja eskatoloogilise meeoleu jahtumisega (millel jälle olid omad põhjused) ehk, nagu prohvet Maltsvet sedasama nähet oma sõnadega väljendas, vaimu lahkumisega temast, kuna Paabu abiline Kusma Juhan aga veel püsima jäi entusiastlike ja eskatoloogilise meeoleu ja vaimu omamisele, nagu ta Tallima Paabust küll vaimliselt ja nähtavasti ka füüsiliselt nõrgem oli, aga visam ja isemeelsem.

Tallima Paabu ja ta poolehoidjate usuvaated ja toimingud kujutavad enesest herrnhuutlaste liikumise äärmist voolu ja äärmisi nähteid Liivimaa eestlaste hulgas. Kuigi Tallima Paap ja ka mõned tema poolehoidjatest Urvaste ja Kambja õpetajate ja sealsete herrnhuutlaste poolehoidjate mõjusid on tunda saanud, ei tunnustanud nad sealseid vende viimaks Jumala vaimu omajateks vendadeks, kuna nad õndsakssaamise tee laiaks tegevad, Jeesuse Kristuse vere peale oma lootuse panevad, ilma et nad ise pöördumisel meelt muudaksid ja ilmalikust halpimisest loobuksid, nagu nende ehteasjad juba sellest tunnistust andvat.

Paistab, et nende arvates Urvaste omad sealjuures ikkagi veel natukene vaimulikumad on kui Kambja omad, nagu Urvaste õpetaja ka herrnhuutlastele veelgi samm ligemal seisis kui Kambja praost. Tallima Paabu arvates on nendel õpetajatel küll kord Jumala vaimu olnud, nüüd olla neil aga valskuse vaim. Kuna Kambjas ja Tartus ka ärgranute peajuhatus nähtavasti õpetaja ja Tartu eesti köstri Ignatius'e käes oli, Urvastes õpetaja ja osalt Herrnhuti käskjalgade käes, on Rõuges äärmise voolu juhatas Tallima Paabu enese ja ta abiliste käes, mida hõlbustas ka veel asjaolu, et Rõuge kihelkond mitu kuud ilma õpetajata oli. Nagu usupuhastuse tulekul ka meie maal alguses mitmesugused usuvaated üksteise kõrval aset leidsid, iseäranis ka usupuhastuse põhimõtete läbiviimise ja teostamise suhtes olevikus, eriti ka sotsiaalsel alal, nii on ka nüüd erinevaid seisukohti eriti viimati nimetatud alade suhtes. Usupuhastuse tulekul olid eestlastest aktiivsemad peaaesjalikult linna-eestlased. Herrnhuutlaste liikumises olid juba arvuliselt esimesel kohal just maa-eestlased. Usupuhastuse tulekul kardeti isandate poolt talupoegade rahutusi, kuid tõelistest rahutustest siinmaal ei ole meil kindlamaid teateid. Tallima Paabus ja ta tähtsamates poolehoidjates esinevad meile kindlad

isikud kindlate vaadetega, kelle vastu muuseas talupoegade-rahutuste ja -mässu sünnitamise süüdistus on tõstetud ja kelledele vastavad karistused on määratud maakohtu ja õuekohtu poolt. Sellega oleks see üks vanemaid talupoegade-rahutuste protsesse, mida meie siitmaalt tunneme. Liikumine seisis puhtusulisel alusel, aga arvestas sealjuures ka sotsiaalset olukorda. Tallima Paabu ja ta poolehoidjate usulised vaated on aga ka selle poolest huvitavad ja tähelepanekavad, et juba nende juures esineb usuvaateid ja elamusi, mis pärast palju hiljemini esinesid Põhja-Eestis eriliikumistena ja erinäheina, nagu „taevaskäijate liikumisena” ja prohvet Maltsveti kuulutusena. Eriti paistab silma suur sarnadus, üksikutele lahkuminekutele vaatamata, Tallima Paabu ja „prohvet Maltsveti” vahel: Tallima Paap esineb selles võrdluses kui „prohvet Maltsveti” 100 a. v a n e m v e n d.

Kirjandus ap.-õigeusu ajaloo kohta Baltimaal.

Ülempreester N. Leismann.

Viimasel ajal hakkasid ilmuma kirjanduses teated ja suu-remad teosed ap.-õigeusu ajaloo kohta meie maal, eriti selle suurepärase usulise liikumise alal, mis möödunud aastasaja keskajal väljendus ja massilise (peale 100 tuhande) õigeusku üleminekuga lõppes. Aine kohta nähtavasti tuntakse huvi, kuid allikatega koha peal pole kerge asi, sest need on koondamata, laiali kirjanduses, arhiivides, riikides. Vinkelmanni laialises juhatajas: „Bibliotheca Livoniae Historiae“ leidub küll jagu, millises „Baltimaa Greeka-Vene kiriku“ ajaloo allikad juhatatud, kuid see jagu on koguni väike ja puudulik, allikad puduainelised.

Meie pakuks siin ainest huvitatuile täielikuma allikate juhatuse, lühikeste märkustega, ja just nende materjalide ja teoste nimestiku, millised meie peamiselt Peterburi avalikus Raamatukogus oleme leidnud ja läbivaadanud.

Kirjandust aine kohta võib kolme jakku jagada. Esimesse kuuluvad artiklid ja suuremad kirjatööd, mis objektiivõpetuslaadi kannavad. Niisuguseid on üldse vähe. Teise jakku arvaksime vaielulise iseloomuga loomingud. Neist ühed vene-õigeusu, teised saksa-protestantliku sihikusega. Kolmandasse jakku lange-

sid paljad teated sündmuste ja asjaolude kohta ilma nende tähenduse harutamiseta.

Vanaaja materjalide allikad.

1) Henrici Chronicon Livoniae. Sellest kõigetahtsamast Baltimaa vanaaja ajaraamatust on näha, et ap.-õigeusk juba XIII aastasaja algusel Baltimaa pärismaalaste keskel tunnistajaid oli leidnud.

2) Hiärnis Chronikon, — Monumenta Livoniae antiquae, Riga u. Leipzig, B. I. 1835 Siin tõendatakse Läti Hendriku teateid õigeusu kohta, kuid sellel ajaraamatul, kui hilisemal, pole asja suhtes esimese teose tähtsust.

3) Nestori, Novgorodi ja eriliselt Pihkva ajaraamatud, milles palju teateid venelaste ja Balti pärismaalaste sõjalistest ja kaubanduslistest läbikäimistest ja ka näited nende maakohtade peale, kus ap.-õigeusk kõige esmalt, enne sakslaste siiatulekut, ilmus.

4) Lühikesi teateid ja andmeid sisaldavad: a) Акты историческіе, Тургеневъ, СПб. 1841; b) Русско-Ливонскіе акты, Напьерскій; c) Liv-Est und Kurl. Urkundenbuch nebst Regesten, Bunge; d) Commentarius Livoniae Possevini, Riga, 1852; e) Повѣсть о началѣ и основаніи Печерскаго монастыря, Москва, 1831; f) Описаніе путеш. митроп. Исихора на Флорент. соборѣ, въ IV т. древн. Росс. Вивлионокѣ Новикова; g) Исторія княж. Псковскаго, Кіевъ, 1831; h) Geschichtl. Nachweis der zwölf, Kirchen d. alt. Dorpat, Dorpat, 1855; vördle Sitzungsber. d. gel. Estn. Gesellsch. B. III. 1855.

5) „Кое-что изъ прежнихъ занятій, еп. Павелъ“ — artikkel: „О православіи между латышами и эстами“. Sama artikkel osades õigeusu eesti ja läti kalendrites 1855 ja 1856 a.; XIX köites „Дух. Бесѣда“; „Вятск. Епарх. Вѣдом.“ 1864—65 a. ja „День“ 1865 a. See oli esimene tõsisem kirjeldus ap.-õigeusu olukorrast Baltimaal vanemal aegul.

6) Введение христіанства въ Лифляндіи, Ю. Трусманъ СПб. 1884. Selles hinnalises teaduslikus töös õigeusu ajaloo uurijale on tähtis teise jao teine peatükk.

7) „Откуда коренные жители Лифляндіи первоначально получили христіанство“ — ajalehes „Москвитянинъ“ 1843. VI. Artiklis küsimus seletatud üldse õigesti, kuid tundub tugev tendents.

8) „Существовало-ли православіе въ Ливоніи до появленія въ ней нѣмцевъ“. Исторія Ливоніи, I köide, I väljaanne. Artikkel on kompelatiivne töö.

9) Исторія правосл. церкви въ Финл. и Эстляндіи; Чистович. СИБ. 1856. Sama ka kuukirjas „Отеч. Записки“, 1856.

10) Начало и распротр. въ древности православія между финскими племенами. Ю. Трусманъ. Ревель, 1888. Sama ka ajalehtedes: „Рижскій Вѣстникъ“ ja „Эстл. Губернск. Вѣд. 1888 а.

11) Историко-статистич. описаніе церквей и приходоуъ Рижск. епархіи, вып. I. Рига, 1893.

Uuema aja ajalo o allikad.

12) „Чтенія въ Импер. Общ. Исторіи и древностей російскихъ“, 1865. I: „Ливонія въ 1841 г., изъ дѣлъ канцел. лифл. генералъ-губерн. № 168“ Samas ajakirjas järgmised artiklid:

13) „Движеніе латышей и эстовъ въ Ливоніи съ 1841 г. III raam. Vördle Bologovski art.-Revue de deux Mondes 1858, 15. sept.

14) „Справка по дѣлу о присоединеніи къ православію крестьянъ Лифл. губ.“ III raam.

15) „Донесеніе о волненіи лифл. крестьянъ въ 1841 г. II г.

16) „Донесеніе товар. мин. внутр. дѣлъ Сенявина о нынѣшн. положеніи Ливоніи, 1845 г., IV г.

17) „Разъясн. донесеній правительству о переходѣ въ 1845 г. латышей и чухонъ ливонск. въ православіе. Липранди.“ 1868 г., III г. Vördle „Голосъ“ 1869 г. № 18.

18) Извлеченіе изъ отчета ген.-губ. Головина по управл. Балт. краемъ; 1871 г. II г. Täienduslisa — Прибалтійскій Сборникъ, т. IV 583—92 lhk.

Tähendatud seitse artiklit on kirjutatud ametlikkude dokumentide ja keisri käsukirjade põhjal ja neid sellepärast tuleb kapitaalseks materjaliks aine kohta pidada.

Samasugune tähtsus on ka järgmistel Riia piiskoppide kirjadel.

19) „Исѣма Филарета еп. Рижскаго къ Гавріилу Рязанскому о нуждахъ православія“. Чтенія въ Общ. Ист., 1869. III г.

20) „Исѣма еп. Филарета къ Иннокентію Харьк.“ Ibid. II raamat.

21) „Исѣма Филарета Черниг. къ Назаревскому.“ Русск. Вѣстн. 1883 № 2.

22) „Переписка Филарета митроп. Московскаго съ Филаретомъ еп. Рижск. „Чтенія“. 1874 г. III.

23) „Письма еп. Филарета къ Горскому.“ Творенія св. Отц. 1884 г. II.

24) Записка еп. Филарета 1-го по дѣлу правосл. въ Прибалт. краѣ“. „Странникъ“ 1884 г. I.; Прибалт. Сборн. т. IV; „Церк.-Общ. Вѣстникъ“, 1884, №№ 28—33.

25) „Что побуждаетъ лифл. латышей п эстовъ къ перемѣнѣ лютеранства на православіе,“ еп. Веніаминъ. Прибалт. Сб. т. IV.

26) „О повинностяхъ и дапяхъ правосл. въ пользу лютер. ц. въ Лифляндіи (еп. Филаретъ. II), *ibid*.

Mitmekesiseid andmeid ja teateid sisaldavad artiklid:

27) „Записка двухъ латышей.“ Чтен. 1865. I.

28) „Дневникъ русскаго чиновника“. „Русск. Архивъ“, 1881. III.

29) „Записка по дѣлу Принарха Морошкина.“ Правосл. Обзорѣніе“, 1886. № 7.

30) „Очерки Ливоніи.“ „Чтенія . . .“ 1865. II.

31) „О настоящемъ полож. правосл. въ Лифл.“ „Правосл. Обзор. 1865. №№ 3—4; „Странникъ“, 1865, №№ 2—3.

32) „Записка о состояніи правосл. церквей . . . въ Эстл. губ. „Эстл. Сборникъ“

33) „Изъ современ. практики правосл. священника въ Лифл.“ „Правосл. Обзор.“ т. XVII. № 8; „Странникъ“, 1865. IV.

34) Rida lühikesi teateid õigeusu kohta Baltimaal kuukirjas „Правосл. Обзор.“ XI, № 7; XII, 9; XVIII, 9, 12; XIX, 2; XXII, 2; XXV, 3; XXVII, 9; XXXII, 4.

35) „Псковская и Рижск. епархіи подъ управл. еп. Платона“. Князевъ.

36) Записки А. Полякова — Прибалт. Сборн. III.

37) „Письма о правосл. въ Остз. краѣ, „Москва“ 1867, №№ 30, 57, 60.

38) „Извлеченія изъ отчетовъ оберъ-прокура Св. Синода“, 1841 aastast algades.

39) Baltimaa vennaste Seltside aasta aruanded ja kohalik ajakirjandus.

40) Suurimaks, tõsisemaks ja tähtsamaks teoseks aga aine kohta peaks arvama Jüri Samarini loominguid: „Окрайны Россіи“. I. Samarin, kes oli oma ajal tuntud, kui talurahva kaitsja, kes

vene talurahva orjapõlvest vabastamises ühes teiste vabameelse-
tega mõjuvat osa mängis, ei võinud rahulikuks jääda, ka Balti
pärismaalaste kurba seisukorda nähes. Riia kindral-kuberneri
ametnikuna kasutades masse talle kättesaadavaid kõrgemate asu-
tuste dokumente ja vahekirjeldust. Samarin muuseas kirjutas
paksud raamatud Baltimaa talurahva oludest, eriti 40 aastate
usuliikumisest. Tema teoste I ja II köide ilmusid trüki Prahast
1868 a., III-s Berlinis 1878 aastal. Neid välismaa väljaandeid oli
juba ammugi raske kuskilt leida. Teise köite osa ilmus ka kuu-
kirjas „Русская Старина“ 1884, № 4, ja kolmanda köite sisu,
arvatavasti käsikirjast, lühidalt kuukirjas „Русский Архив“,
1869 a., artikkel: „Православные латыши“.

Meie ainele on tähtsamad II ja III köide, millised on XIX
aastasaja lõpul kaheksandasse köite koondatud. Viimast on ker-
gem raamatukogudest leida. Teises köites võib ajalooürija suure
huviga lugeda lätlase Indrik Straumiti (pärisnimi Liits) päeva-
raamatut, eriliselt võrreldes seda hiljuti ilmunud H. Iannau päeva-
raamatuga. Et küll Samarini kirjeldustes kaunisti vaieluselementi,
siiski pakuvad nad ajalooürija rikkaliku materjalide kogu,
milliseid raske kuskilt mujalt saada.

XIX aastasaja lõpul kirjutati ka palju õigeusu kiriku asjust.
Baltimaal ajakirjanduses ja erilistes väljaannetes, näiteks: „На-
стоящее и прошлое православія въ Прибалт. краѣ“, — „Новое
Время“, 1884; „Крестьянскія движенія въ Лифл.“ — „Наблю-
датель“ 1886; „Культурно-религіозныя движ. въ Лифляндіи, —
„Христ. Чтеніе“ 1885, №№ 2—3; „Православіе въ Остз. краѣ
въ тек. стол., Куплетскій, — „Странникъ 1884, №№ 2—3;
„Судьба правосл. въ Приб. краѣ“, Бяляевъ, ja muud. Neis
enamasti korraldatakse juba enne avaldatuid asju, kuid igasühes
leidub ka uusi, nagu Kupletski artiklis leiame kellegi väga huvi-
tava, „записка къ фонъ Полю“ ja eriliselt tähelepanuväärt „пе-
тиція Лифляндскаго дворянства“ 1864 г., milline enne seda
veel polnud avaldatud.

Rikkalikumateks aga uute arhiivmaterjalide suhtes möö-
dunud aastasaja lõpul ilmunud kirjeldustest tuleks lugeda:
„Письма Случевского изъ Приб. края“ — „Моск. Вед“ 1886 г.;
„Остзейскій вопросъ и православіе“, Крыжановскій; ja „Историко-
статистич. описаніе церк. и. приходоу Рижск. епархіи, вып.
II—III.

Kõik juhatatud kirjandus XIX aastasaja ajaloo kohta on

ilmunud vene ringkonna kirjanikkude sulest. Saksa-protestantismi poolt oli seda meie teada võrdlemisi vähe ja seda leidsime meie ajakirjades: „Inland“, „Balt. Monatschrift“, „Rigasche Zeitung“, „Latveeschu draugs“ ja t. Tähtsamatest erelistest teostest meie tunneme: „Livländische Beiträge zur Verbreit. gründlicher Kunde der Landskirche . . . Berlin, 1865, ja „Deutschprotestantische Kämpfe in den Baltischen Provinzen Russlands, Leipzig, 1888.

Liivlaste vanema Kaupo Rooma-sõidu môte ja tähendus.

O. Sild.

Tuntumaks liivlaste vanemaks on saanud Toreida Kaupo, keda Läti Hindreku kroonika hindab kui liivlaste vürsti ja isegi kuningat (quasi rex et senior Livonorum — VII, 5). Tema on esimene ja tähtsam vanem, kes liivlaste maale tulnud ristiusulistega veel Alberti aegu sõpruse- ja liiduvahekorda on astunud ja sellele seisukohale kõigi raskuste kiuste on püsima jäänud, kuni ta langes, nähtavasti juba vanemas eas, surmavalt haavatuna Paala lahingus Matteusepäeval (21. IX.¹⁾) 1217, võideldes ühes sakslastega, liivlastega, lätlastega eestlaste vastu.

On arvatud, et Kaupo oli see „esimene Toreida liivlastest esik“ (primus ex primoribus in Thoreida), keda tsistertslane Toreida Theodorik Meinardi aegu ristis (L. H. I, 10). See on iseenesest tõenäoline, kuid sel juhul ei olnud Kaupo nähtavasti veel mitte vanem, kuna muidu vastav nimetus ei oleks siin arvatavasti puudunud. Igatahes esineb Kaupo selle Theodorikuga, kes seda maad ja selle maa olukordi näib oma esinemise algusest saadik hästi tundvat, kohe heas tutvuses ja vahekorras seisvana, kui teda nimega esmakordselt kroonikas mainitakse (VII. 5).

Üldine seisukord on seks ajaks juba muutuma hakanud. Pärast Meinardi usulist misjonitööd ja Bertoldi sunniviisilisele misjonile ülemineku katset asus Albert liivlaste plaanlikule alistamisele ja sunniviisilisele ristiusustamisele. Kaupo oli sel ajal juba Toreida liivlaste (ühe osa) vanem. Külaliste puutumatus püha

¹⁾ 21. IX. on Matteusepäev, mitte Madisepäev, nagu tihti meil kirjutatakse. Madisepäev on 24. veebruaril.

õiguse jämeda rikkumise all Alberti poolt kannatas ka Kaupo, olles sel teel sunnitud ühes teiste vanematega Albertile oma poeg-lapsi (arvu poolest umbes 30) pantvangideks andma, keda Albert näib Saksamaale kaasa viinud olevat. Nähtavasti Alberti ära-oleku ajal on Toreida Theodorik tema asemikuna ja tema ülesandel (1202) käima pannud mõõgawendade ordu, nimetades mõningaid „Kristuse sõjateenistuse vendi”¹⁾.

Pärast Alberti tagasitulekut Liivimaale oma piiskopiameti viiendal aastal (1203) läks vend Theodorik Saksamaale ühes oma aja väljateeninud ristosõitjatega ja „võttis enesega kaasa Torei-dast teatud liivlase nimega Kaupo, kes oli nagu liivlaste kuningas ja vanem, ja viis tema, selle järele kui nad suurema osa Saksa-maast olid läbi käinud, viimaks Rooma ja esitles ta Apostlikule piiskopile. Apostlite järgnik võttis tema (Kaupo) lahkesti vastu, suudles teda ja päris laialt järele rahvaste seisukorrast Liivimaa pool ja kiitis vägevasti Jumalat liivi rahva pöördumise eest. Mõne päeva möödumisel esitas sama auväärt isand paavst Innocentius mainitud Kaupole oma annetused, nimelt 100 kuldnat, ja, kui see soovis Saksamaale tagasi minna, jättes teda väga südamlikult jumalaga, õnnistas teda ja saatis vend Theodoriku läbi Liivi piis-kopile õndsas paavst Gregoriuse käega kirjutatud piibliraamatu” (VII, 5. 6). Vanemas Liivi riimikroonikas, mis selle aja kohta üksikasjus küll segane ja puudulik, on igatahes mälestus kajastu-nud sellest üliaustavast ja sõbralikust vastuvõtust, mis Kaupole Roomas osaks saanud, mis kõige järele otsustades, Liivimaal omal ajal suurt mõju on avaldanud, sakslaste ja kristlaste poolehoidu Kaupole suurendas, teiselt poolt vastuseismist ja isegi vaenu tema vastu ühe osa liivlaste juures välja kutsudes, mille tagajärjel ta isegi sunnitud oli ajutiselt Toreidast lahkuma, samuti ka Kaupot ennast kinnitades seisukohas ristiusu ja kristlaste suhtes (X, 10).

Tõuseb küsimus: kas see Kaupo Rooma sõit põhjenes vaid Kaupo enese isiklikul reisihimul ja vend Theodoriku eralaadilisel algatusel, et Kaupot teekonnal saadavate ristiusu ja ristiusulise kultuuri muljete läbi ristiusu poolehoius kinnitada, või oli sel sõi-

¹⁾ Umbes nii kujuneb seisukord Läti Hindreku kroonika (VI, 6) Za-moiski käsikirja järele, milles orduvendade nimetajana esineb vend (Toreida) Theodorik, kuna hilisemates käsikirjades niisugusena esineb isand piiskopp Albert ühes kloostriülema vend Theodorikuga. (v. B u n g e, Der Orden der Schwertbrüder, 1875, lk. 5 jj.).

dul iseenesest juba sügavam mõtte ja eesmärk ja poliitiline tähendus omaette?

Läti Hindreku kroonikas ei tarvitseks ju sügavamad poliitilised kaalutlused ja põhjused varjamatult esile tulla, eriti kui kroonika kirjutaja ise neist ehk küllaldaselt informeeritud ei olnud või aga mõni asi neis kroonika kirjutamise ajal võimumeestele, kellele kirjutaja allus, soovi mööda ei olnud. Selgust tooks meile paavsti enese sellekohased kirjad, mis aga kahjuks selles küsimuses puuduvad (L. U. B. I. 14 ei ütle palju ühtegi). Peame katsuma teisel teel seda küsimust lahendada, nimelt sel teel, et järele vaatame, kas mitte mõningate teiste sarnaste paavsti juures esinemiste kohta teateid ei ole paavstide rp. paavstisaadikute kirjus. Niisuguseid teateid on üksikuid olemas. 1229 ja 1230 sõlmis paavstilegaadi Ottho asemik Alna Balduin kurelaste kuningaga Lammechinus'ega ja kurelastega lepingud, millede põhjal kurelased annavad pantvange otse paavsti kätte, võtavad enese maale preestrid ja piiskopi, peavad neid üleval, kaitsevad neid, alistuvad neile vaimulikes asjus, lasevad ennast kõik ristida ja peavad ristiusu kombeid, nad võtavad osa sõdadest ristiusu kaitseks ja levitamiseks. Nad jäävad aga muidu vabaks ja iseseisvaks ja ei alistu ilmaliku võimu suhtes ühelegi (ka mitte daanlastele ja rootslastele), vaid seisavad ainuüksi paavsti ülemvalitsuse all. Seks peavad nad ennast (oma esindajais) esitamaisand paavstile 2 aasta jooksul (intra biennium domino papae se praesentabunt) ja tema korraldust vastu võtma. Vahepeal võtavad nad legaadi sellekohaseid korraldusi vastu (L. U. B. 103 ja 104).

Ka preislaste ja nende esindajate esinemise suhtes Roomas on samamõttelisi teateid olemas. Moodena Villem oli paavstile teatanud, et preislased on nõus Jumala sõna vastu võtma ja paavsti legaadile alistuma. Gregor IX kirjutab sel puhul 1233 preislastele (Preussisches Urkundenbuch I. I. 95), et nad saadaks 2 või enam esindajat apostliku järje juure, et seal ühes usu armuga nende tulu eest täielikult hoolitsetaks ja et... andes neile täieliku rahu ajalikkude hüvede suurendamisega paavst neid kaenlustaks avameelselt armastuse kätega kui armsamaid laste armusse võetuid (...quod duo vestrum vel plures, vice omnium, ad apostolicam sedem accedant, ut per eorum relationem, invocato nomine domini nostri Jesu Christi, qui est pax nostra, qui fecit utraque unum, cum gratia fidei vestra plenius procuretur

utilitas, et data vobis pace plenaria cum augmento bonorum temporalium, vos tamquam dilectissimos in filiorum gratiam adoptatos sincere caritatis brachiis amplexemur).

Kui meie neid kurelaste ja siis preislaste paavsti juures esinemisse puutuvaid kohti sisuliselt võrdleme Kaupo esinemisega paavsti juures, ei tohiks vist kahtlust olla, et Kaupo esinemisel oli sisuliselt see sama mõte ja tähendus, mis pidi olema kurelaste ja siis preislaste esindajate esinemisel Roomas paavsti juures.

Asja ei muuda, et need kurelaste ja preislaste kohta käivad kohad on paarikümne aasta võrra hilisemast ajast kui Kaupo Rooma-sõit seda oli, sest et ju kurelased ja preislased alles mainitud ajal sama situatsioonini olid jõudnud, milles olid liivlased Kaupo isikus tol ajal.

Paavst Innocentius III seisis kindlasti seisukohal, et paavstil on üldiselt mitte ainult ülem kiriklik ja vaimulik, vaid ka ülem ilmalik ja ajalik võim. Eriti Läänemeremaade kohta oli paavstide seisukoht kauemat aega, et neile kuulub otsene ülemvalitsus Maarjamaa ja Preisimaa kohta. Paavstile pidid pärismaalased riikliselt oma eneste vanemate või vürstide või kuningate kaudu otseselt alistuma ilma võõraste võimumeeste vahenduseta, ka ilma keisri vahelesegamiseta. Selle seisukorra avalduseks ja kinnitamiseks tuli pärismaalastel oma ülemaid esindajaid paavsti juure saata. Kirikliselt ja vaimulikes asjus alistuvad pärismaalased aga piiskopile. Pärismaalased on kohustatud kirikut ja vaimulikke üleval pidama ja kirikut ja vaimulikke kaitsma vaenlaste ja paganate vastu ja sõdadest ristiuse kaitseks ja levitamiseks osa võtma. Selle seisukoha omandamist ja nende kohuste omaksvõtmist pidi paavsti mõttes Kaupo esinimine Roomas tähendama. Niisugusest paavstide vaatekohast annavad esimeste selleaegsete paavstide kirjad küllalt tunnistust ja niisamuti nende legaaside sellekohane talitusviis: sel alusel võttis legaati Moodena Villem eestlaste põhjapoolsed maakonnad paavsti otsekohese ülemvalitsuse alla ¹⁾. Sama tegi paavsti esitaja Alna Balduin kurelaste maakondadega. Umbes samuti toimis preislaste suhtes nende (pärastine) piiskopp Christian ja alguses ka veel Moodena Villem.

Edasi arvan, et Kaupo ja Toreida Theodoriku esinemise pu-

¹⁾ Oluliselt sarnanevat valitusviisi harrastas alguses ka Daani valitsus, ainult et paavsti ülemvalitsuse asemel tegutses Daani ülemvalitsus.

hul paavsti juures kõne alla pidi tulema ka mõõgavendade ordu kinnitamise küsimus. Kas niisuguse ordu asutamine ei pidanud algusest saadik paavsti kirjeldatud vaatekohaga vastolus seisma? Ordu pidi ju igatahes ilmalikku võimu tähendama. Kuidas sobis see Kaupo võimuga ja paavsti vahenditu ülemvalitsusega? Ei või salata, et see küsimus keerulisena pidi paistma ja ilma Kaupo nõusolekuta paavst seda omalt vaatekohalt küll vaevalt Liivimaa piiskopi soovikohaselt oleks tohtinud otsustada. Näilist väljapääsuteed nähti vahest alguses selles, et ordu pidi alistuma piiskopile. Aga sellega oli ühtlasi eeldatud, et ka piiskopil ilmalik võim on. Ja kuidas siis pidi olema vahekord ristiusuliste pärismaalaste riiklise vabadusega paavsti otsese ülemvalitsuse all? Diplomaat Albertil oli paavsti vaatekoht muidugi tuttav ja need mainitud raskused ei olnud tal arvatavasti teadmatud. Vahest oli seegi selle imeliku nähtuse põhjuseks, et piiskopp nähtavasti mitte ise ordu ei rajanud, vaid vormiliselt Toreida Theodorik seda tegi tema äraolemise ajal...

Paavst on igatahes kas kohe või pärast selle järele ordu kinnitanud. Kaupo ei seisnud selle vastu, sest et vahekord Theodorikuga tal hea oli ja see esimesed orduvennad oli nimetanud küll Kaupo soove ja vaateid arvestades, eriti ordumeistri suhtes, kelleks sai Wenno rp. Vinno. Kaupo ja alguses tagasihoidlik ordu tegutsesid ka pärast enamasti käsikäes, igatahes otsustavatel silmapilkudel. Ristiusulised aitasid Kaupol oma Toreida maakonna osa ja kantsi jälle vallata. Tema omalt poolt on küll piiskoppi ja riiglasti, küll ordu aidanud oma liivlastega, küll vahemeheks olnud liivlaste ja lätlaste tüldes orduga, alati osa võtnud suurematist „Issanda tapelustest ja sõjakäikudest”, eriti eestlaste vastu. Kuna tal iseenesest rahvuslist vihavaenu eesti hõimurahva vastu loomulikult olla ei saanud ja sõjamõll talle vanemas eas iseenesest ehk ka üleliiga armas olla ei võinud, on tema sõjalise väsimatuse peamotiivideks tema usulised ja kiriklised vaated ja kohustused, milledega tema oma isikliku mõju ja heakäekäigu oli lahutamatuks sidunud. Kaupo suur mõjuvõim põhjenes ju sel ajal suurel määral tema seisukohal ja kohustusel, mida ta paavstilt saanud ja omaks võtnud: kaitsta Liivimaa kirikut ja ristiusku ja ristiusu levitamist. Ei ole kahtlust, et ta sellest seisukohast ja sellest kohustusest surmani on kinni pidanud.

Kaupo surmaga murdus üks ristikiriku võimsamatest kohalikkudest tugedest, kadus ühtlasi üks mõjuvõimas, Roomas voli-

tuse ja pühitsuse saanud tõke võõraste võimumeeste üleliigsetele võimu- ja vara-püüetele.

Paavstid ei lakanud veel mõnda aega oma vahenditu ülem-valitsuse nõudeid ja aateid esile toomast ja võimaluse järele, peasjalikult oma saadikute kaudu, teostada püüdmast. Kuid ikka avalikumalt ja omavolilisemalt astusid paavsti ja pärismaalaste vahele kohalikud võõrad võimumehed: piiskopid ja ordu; 1238 sai paavsti otsusel ka Daanimaa põhjapoolsed eesti maakonnad tagasi pärismaalastele halvenenud olukorral. Vähehaaval suurenesid vahelülid paavsti ja pärismaalaste vahel veelgi: ka vasallid said viimaks isandateks vahekorras pärismaalastega. Küll on paavstid jälle korduvalt oma kirjades rõhutanud ja nõudnud pärismaalaste majanduslise ja sotsiaalse vabaduse puutumatust ¹⁾. Kuid ka see vabadus kuivas järkjärgult kokku ja vaibus: kivi, mis on hakanud perimäge langema, on mida kauem, seda raskem peatada... Ka Kaupo Rooma-sõidu tõe line mõte ja tähendus tumenes, moon-dus, ununes.

Täiendusi „August Hermann Francke' mõjudele meie maal“.

O. Sild.

„August Hermann Francke' mõjudes meie maal“ olen vare-maid pietismi avaldusi ja süüdistusi meie maal vaadelnud peasjalikult endise Liivimaa kubermangu (iseäranis Pärnu) maa-alalt (täiendatud äratrükk, lk. 77, 78), vähem puudutades Põhja-Eesti ala kõige varemalt pietismi avalikukstuleku ajal siinmaal.

Tallinna konsistooriumi arhiivist olen vahepeal leidnud mõ-ningaid täiendusi selle kohta, kuidas Tallinn a maal sel vara-

¹⁾ v. ligemalt E. Kirjandus, 1926, vihk 1—3, O. Sild'i artikkel (ka ära-trükkis ilmunud). Praegu nimetatud ja käesolevas artiklites esildatud seisukohale mitmeti väga sarnanevatele vaadetele (paavsti politika pärismaalaste suhtes, noorkristlaste ja paganausule kalduvate suguvendade vahekord ja selle tagajärjed, ordu taktika pärismaalaste suhtes) on jõudnud vanapreislaste suhtes Königsbergi õpetlane F. Blanke (Die Missionsmethode des Bischofs Christian von Preussen, Altpreuussische Forschungen 1927, H. 2; Die Entscheidungsjahre der Preussenmission (1206—1274), Zeitschrift für Kirchengeschichte 1928, H. 1); vaata ka Königsbergi ajalooteaduslised dissertatsioonid, mida Blanke 1928 veel käsikirjus on kasutanud, nüüd aga müügil saadaval on: H. Fieberg, Wilhelm von Modena (1926); E. Maschke, Der deutsche Orden und die Preussen, Historische Studien, 1928, H. 176).

semal ajal pietistlise küsimuse käsitlesega lugu oli. Sellekohaseks täienduseks esildan järgnevad andmed.

Pietistlikkudest kalduvustest ja kahtlustest ja süüdistustest pietismis on ka Tallinna konsistooriumis juttu, eriti pärast sellekohase kuningliku käsukirja ilmumist 7. juunist 1706 (v. „August Hermann Franke’ mõjud meie maal”, täiendatud äratrükk, lk. 130).

Kuna Christian Berend von Drenteln’i (v. m. t., lk. 11) e k s a m j a o r d i n a t s i o o n kuninglikus doomkirikus 19./XII. 1706 (Niguliste kiriku diaakoni koha peale) veel nähtavasti päris libedasti läks, päritakse edaspidi kõigilt üliõpilastelt, kes kohta soovivad, hoolega järele, kus nad on õppinud ja missuguseid raamatuid nad on lugenud (v. näit. konsistooriumi protokolliramat 1707, 31./VII. all). Stud. Holm’ilt, kes oli Upsalas, Wittenbergis, Leipzgis, Kielis õppinud, küsiti sellegipärast, mis tema arvab hallelaste mõningatest kahtlastest kirjutistest (was er von der Hallensium scripta qdam suspecta halte, ibd.). Küsitav vastas, et ta nende kirjatöid (Sachen) ei olla palju lugenud. Ka küsiti temalt, kas Sümbolilisi kirju tuleks alles jätta või ära heita (ob die libri symbolici müssten bey behalten werden oder ob man sie nicht fwerffen könnte). Holm vastab, et nad tuleks alles jätta. Edasi küsitakse, kas neid ka vandestada tuleb? Kas neis ka eksitusi (errores) leidub? Vastus: ei ühtegi (nullos).

Konsistooriumis otsustati 26./VII. 1707 kantslist kõiki üliõpilasi (studiosi), kes siin konditsioonil, konsistooriumi ette kutsuda. Mõned ilmuvad; neilt küsitakse, kus ja mida nad õppinud on ja lastakse siis minna (31./VII. 1707). Õpilaste suhtes, kes väljamaa, eriti kahtlaste ülikoolide peale õppima lähevad, otsustatakse, et neil kohtadele saamist (Promotion) siin ei ole loota. Ka tuleb esineda kubermanguvalitsuse kantseleis meele-tuletusega, et neile õpilastele ühtegi passi ei antaks, enne kui nad ei esita gümnaasiumilt tunnistuse (Testimonium — 3.VII. 1707). Gümnaasiastide suhtes, kes Halesse tahavad sõita 1707 (nende hulgas õpetaja Gutsclaff’i poeg) otsustatakse kirjutada „Cancelli Collegium’ile” teatades, et nad kuningliku keelu vastu kahtlastesse ülikoolidesse kavatsevad sõita (14./VIII ?). 26./VII. 1707 esitatakse konsistooriumile raamatupidajalt (Buchführer) mõningad kahtlased raamatud, millised piiskopp läbivaatamiseks enese kätte võtab. 29./VI. 1710 otsustab konsistoorium gümnaasiumi trükkijale Christoph Brendecken’ile tõsiselt teatada, et

ta üliõpilaste kirjatöid ja laule ei trükiks ilma gümnaasiumi luuleprofessori (Professor Poëseos) tsensuurita, vastasel korral tuleb tal omal vastust anda.

27./XI. 1707 keeldub konsistoorium *venia concionandi* andmast informaator Christian Funk'ile, kes maanõunik Rosen'i juures konditsioonil, kes ka temale seda luba konsistooriumilt palub. Konsistoorium põhjendab oma eitavat otsust sellega, et kuna omamaalastel, kes kahtlastes ülikoolides õppinud, kuningliku käsu-kirja põhjal kohtadelesaamist (Promotion) ei pea olema, seda kahtlasem on anda *veniam concionandi* või promotsiooni isikule, kes niisuguselt kohalt pärit on (um so viel mehr wäre bedenklich einem der von solchem Orte her ist, *veniam concionandi* oder Promotion zu erteilen).

Prof. K. Weiske lahkelt teatel on Christian Funk (pärit Meissenimaalt) Halles immatrikuleeritud juba 1698. 15./I. 1708 on Tallinna konsistooriumis jälle Christian Funk'ist jutt, kes Hallest oli välja tellitud. Ta kutsutakse konsistooriumi ette ja küsitakse, keda ta õpetab. Vastus: „Den Sohn der Obristin Taube, P. Guts-laffs Sohn, Waldeks Sohn, Major Hyens Bruder-Sohn, P. Salemans Sohn aus Ampeln.“ Piiskopp seletab selle järele, et olgugi, et ta vahest ei avalda, missuguseid dogmasid ta kahtlastes ülikoolides on õppinud, võiks ta ikkagi lastele kergesti mürki (gifft) kaasa anda (beybringen). Ta on selleks välja tellitud, et ta teab, kuidas Halles lastele õpetust antakse (wie die Studia in Halle den Kindern beygebracht werden). Konsistoorium lükkab tema kohta otsuse-tegemise veel edasi, kuni ta tarvilikud dokumendid üles otsib.

15./IV. 1708 on jutt sellest, et Christian Funk on julgenud (hat sich unterstanden) jutlustada ja pealegi üleliia kaua jutlustada. Christian Funk ei ole siinmaal koguduseõpetajaks saanud. Ka veel mõne teise kandidaadiga on konsistoorium sarnaselt toiminud ¹⁾.

9./IX. 1708 palub konsistooriumilt *veniam concionandi* Gabriel Herlinus, kes 1706 on Halles usuteadlasena immatrikuleeritud märkusega: Suecus (= Rootsist).

Konsistooriumist vastatakse, et kuningliku plakaadi alusel 7. juunist (dat Lusuc d. 6. Junii) tuleb majesteedilt paluda juha-

¹⁾ Konsistoorium viivitas ka Reinhold Christian v. Berthold'i ordinatsiooniga, kes läks Soomemaale rügemendiõpetajaks (v. k.-ku-berm. val. prot. 23./III. 1708 ja 4./V. 1708; kons. prot. 6./V. 1708).

tust), kuidas toimida nendega, kes Hallest tulevad. Herlinus arvab, et Halle ei võivat kuuluda kahtlaste ülikoolide hulka, kuna sealne usuteadus on ühe luteruseusulise komisjoni poolt heaks kiidetud (approbirt) ja hallelaste õpetus ja elu on Jumala sõnaga kooskõlas (dem Worte Gottes gemäss). Temale vastatakse, et ettetoodud komisjon oli Preisi, mitte Rootsi oma ja et kõik väärusulised Jumala sõnale ütlevad tugevat. Konsistoorium tahab majesteedi otsust ära oodata. Samal päeval 9./IX. 1708 keelatakse H e n r. G u s t l e f'ile, kes õppimise otstarbel Halles olnud, jutlustamine ära. 25./XI. 1708 ilmub G. Herlin uuesti konsistooriumi palvega anda talle *venia concionandi*.

Kuigi kuninglikust senatist veel vastust ei ole, ollakse nõus temale anda lauseid (theses) väljatöötamiseks. Sel puhul palub ka Püha vaimu koguduse õpetaja E. Gutsloff oma pojale (H. Gutsloff'ile) jutlustamise luba. Otsustatakse: tema poja kohta tuleb kuningliku senati otsus enne ära oodata, sest et tema poeg väljamaale reisis juba pärast kuningliku keelu väljakuulutamist.

27./I. 1709 esitab G. Herlin oma laused mõningate tüliküsimuste (Controversien) kohta. Lühikese aja järele on konsistooriumis kõne G. Herlin'i pahandust äratavast jutlusest Oleviste kirikus Suurel neljapäeval. Teda kuulatakse üle 31./V. 1709 ja talle antakse vastavalt ta palvele need kohad teada, millede kohta tal kirjalik seletus tuleb sisse anda. Tema *exculpation* loetakse 30./VI. 1709 ette. 29. juunil 1710 otsustatakse Gabriel Herlin'i uuesti üle kuulata tema kirjutatud kaemuse pärast justiits-pormeister Wilhelm Hettling'i surma puhul. 4./VII. 1710 kuulatakse ta üle ja räägitakse temaga mitmest küsimusest (loca). Sellepeale tähendatakse kirjalikult üles tema vastused mõne nähtavasti tema poolt tarvitatud ütluse kohta, mis ebaõigesti näib tarvitatud olevat ja mille kohta seletust nõutakse: *Propositio ad vocab.* leeres Gefäs: *Propositio*: es kann dieße Redens-Art nicht von unsern ersten Eltern gesagt werden, weilen sie nach Gottes Ebenbild geschaffen waren? *Herlin R* (= vastas): Beruffe mich auf die *Antecedentia* und *Consequentia*, welche mit sich bringen, daß ich nur hiermit den Gehorsam, die Demut und die Bereitwilligkeit Gottes Gnade anzunehmen, außgedrucket habe, nicht aber damit habe sagen wollen, alß wenn der Mensch gar wäre ohne geistliche Kräfte gewesen, denn ich behaupte in diesem Satz, daß der Mensch das geistliche Leben vor dem Fall gehabt, und durch den Fall daßelbige verlohren.

Propositio ad voc: hineinströmete: Man kan dieses Wort von dem Menschen gar nicht gebrauchen, weilen das geistl. Leben schon in demselben war.

Herlin R: Ich antworte *ex analogia vitæ spiritualis cum vita naturali*, gleichwie der Mensch, ob er wohl von Mutterleib an das natürliche Leben hatt, dennoch zu solchem Leben alle Augenblick des *Concursus divini* bedarf, alß auch, obwohl der Mensch das geistliche Leben hatte, bedurfte er doch immerzu des *Concursus divini*, welches unter dießem Gleichniße vorgestellt..... (trat ab)."

15./IX. 1709 palus õpetaja E. Gutslef uuesti, et tema pojale stud. Henr. Gutslef'ile jälle lubataks jutlustada. Otsustatakse, et kuigi kõrgelt senatilt tema kohta vastust ei ole tulnud ja teatavatel põhjustel vahest ka ei tulegi, antakse stud. theol. Henr. Gutslef'ile palutud luba jälle jutlustada (so wird dem stud. Theol. Henr: Gutslef die gesuchte Freyheit zu predigen hiermit wiederumb concediret).

15./VI. 1710 kutsutakse stud. H. Gutslef konsistooriumi ette seletust andma oma õpetuse pärast. Temale antakse teada, mis sugused arvamised temast ja tema õpetusest on kuuldavale tulnud. Nii öeldakse temast, et tema tõendavat, et ta ristiusus nii kõrgele tõusnud, et ta enam ei tee pattu, edasi, et uuesti süündinud inimene saab teha täiuslikke häid tegusid; samuti, et meie õpetajad kuulutavad tühja usku ja ilma rõhuta (ohne Nachdruck). H. Gutslef vastab, et tal kunagi mõttesse ei ole tulnud, esimest ja teist väidet kaitsta (defendieren). Kas jutlustajad kasuga või kasuta jutlustavad, ei saa ta otsustada. Temale pannakse tõsielts südamet peale, et ta oma jutlusi mõistlikult ette kannaks (vernünftig vorzutragen), et neist pahandust ei sünniks, ja et tema jutlustes jälgiks mitte Spener'i ja teiste õpetlaste raskeid ja osalt lubamatuid kõnesid, vaid teiste usuteadlaste kirjatöid (...daß er nicht Speners und anderer Gelehrten schwere und zum Theil unzuläßige Reden, sondern in seinen Predigten vielmehr anderer Gottesgelehrten Männer Schriften imitiren solte).

Püha waimu kiriku eesti koguduse õpetajal E. Gutslaff'il oli konsistooriumiga tegemist ja heitlemist ka veel peale jutluse loa saavutamise oma pojale Henrikule. Konsistooriumi ees oli mitmel puhul harutusel ja lahendusel ka tüliküsimus tema ja Tõnismäel asuva eesti Kaarli koguduse õpetaja Joh. Zimmermann'i (1696—1709) vahel peaaegselt üksikute külade ja kohtade pärast, mis

kummagi kogudusele pidid kuuluma (v. 30./VIII. 1707, 9./X. 1707, 27./XI. 1707, 22./I. 1708 j. t.).

Kõige enam sekeldust oli tal aga U. T.'i tõlke revideerimise, kiirendatud trükivõimaluste otsimise ja oma poja Henriku kuninga juure saatmise pärast. 1706. 14./XII. esitas praost Schopp U. T.'i eestikeelse tõlke käsikirja ja palus nõusolekut selle trükkimiseks. On juba paberi muretsemiseks samme astunud ja raamatutrükkija on 50 riigitaalrit käsiraha saanud. Kuningas oli teatava summa seks otstarbeks juba varem määranud, mis doomkirikus hoiul oli. Otsustatakse: käesolev tõlge tuleb revideerida ja siis trükkida. Revidentideks määratakse: praost Schopp, õp. Gutsloff, õp. Zimmermann, mag. Joach. Saleman, õp. Husen. Arvatakse, et eestikeelne lauluraamat võiks ka korraga parandatud saada. 5./II. 1709 antakse lauluraamatu revisjon õp. Zimmermann'i kätte. 26./VII. ja 31./VII. 1707 tuuakse konsistooriumi ette (viimasel korral mag. Blanckenhagen'i poolt), et linnas räägitakse, et stud. H. Gutsleff on Tallinnast ära reisinud, et U. T.'i eesti tõlget (die Estnische Version des N. T.'s) Saksamaal trükkida lasta ja on sellepärast selle tõlke ära viinud, enne kui ta veel täielikult oli revideeritud (...bevor sie noch recht revidiret, weg practiciret...). Otsitakse kaasabi (assistance) Pärnu kiriklikult konsistooriumilt.

14./VIII. 1707 (vahepeal oli õp. E. Gutsloff Tallinnast maale sõitnud) küsitakse konsistooriumis õp. E. Gutsloff'ilt, mis põhjusel ta oma poja Saksamaale on saatnud ilma konsistooriumi teadmisseta seks, et ta U. T.'i eestikeelse tõlke trükkida laseks. E. Gutsloff vastab, et tõlke revidendid (revisores) koostuvad mõnedest Pärnu ringkonna ja mõnedest kohaliku ringkonna õpetajatest. Pärnu ringkonna õpetajad andsid nõu saata kuninga majesteedile revideeritud tõlge ja paluda trükiluba ja lisatoetust. Edasi küsitakse talt, kas nad resolutsiooni kohaselt on Luteri versioonile jälginud tõlke revideerimisel. Ta vastab: pea kõiges, kuid mõned eesti keele kõnekäänud on nõudnud, et algkeelele neis kohtades tuli jälgida. Konsistoorium otsustab kuninga majesteedile teatada, et õp. E. Gutsloff ühes teiste õpetajatega selles asjas on eba kohaselt toiminud.

31./VIII. 1707 saadab Tallinna kindralkubermangu valitsus U. T.'i tõlke asjus, milleks on abiraha kindralmajor Schlippenbach palunud, Tallinna konsistooriumile järelepärimise, paludes lisa kirju tagasi saata.

17./XI. 1707 loetakse ette Pärnu kirikliku konsistooriumi kirjutis ühes kuningliku resolutsiooniga 19./IX. 1707, mille põhjal U. T.'i eestikeelse tõlke tsensuur antakse Pärnu kiriklikule konsistooriumile.

Kindralkubermangu valitsuse läbi nõutakse mitmel puhul Pärnu kiriklikule konsistooriumile neid summe, mis kuningas omal ajal U. T.'i eestikeelse tõlke trükkimiseks oli annetanud (v. k.-kub. val. prot. 1./IV. 1708, 14./IV. 1708, 1./V. 1708, 8./V. 1708, 4./VI. 1708 j. t.).

5./IL 1709 kutsutakse stud. Gutslef konsistooriumi ette ja päritakse aru selle „charte blanche” pärast, mis temale linna õpetajate poolt Saksamaale kuninga majasteedile ühes anti. Gutslef seletab, et sellele „charte blanche’ile” kirjutati muutmata kujul temale ühes antud palvekirja (Supplique) projekt kuningale. Ta olla selle kantselei-nõunik Hermelin’i sekretärile Koch’ile sisse andnud.

Teatavasti jäi Rootsi valitsuse lõpukorral U. T.'i eestikeelne tõlge ikkagi trükkimata. Vene valitsuse tegelikul alul on 16. II. 1713 konsistooriumis superdent Justus Blankenhagen'i aegu küsimus uuesti päevakorral. Selgub, et suurem osa õpetajaid on uued ja mitte kõik ei valda sel määral eesti keelt, et nad võiksid pühakirja teksti ise eesti keelde tõlkida. Otsustatakse U. T.'i trükkida lasta. Gutsleff lubab 1 eksemplari omal ajal revideeritud käsikirjast muretseda. Raamatutrükkija on lubanud omal kulul (propriis sumptibus) kirjastada, kui temalt esialgu ostetaks 150 eksemplari. Järgneb tellimiste üleskirjutus (subskriptsioon): Gutsleff tellib enesele 25 eks. ja oma pojale 25 eks., kokku 50 eks., teised õpetajad tellivad igaüks 2—15 eksemplari. See kord viis algatus U. T. eestikeelse tõlke trüki teostusele 1715. Pietistlikkude õpetajate eriline innukas osavõtt kogu sellest tööst on silmapaistev. Peale selle, mis peaurimuses (v. lk. 85 j.) ja Eesti Kirjanduses (1928, nr. 12) juba avaldatud, tuleb ka veel eelseisvast materjalist neid andmeid silmas pidada, milledest selgub, et konsistooriumil ja piiskopil revideeritav käsikiri teada oli, ainult revideerimise küllalduse kohta läksid konsistooriumi vaated ja E. Gutsleff'i ja tema kaasrevidentide mõtted lahku) ja et E. Gutsleff'i tõenduse järele Luteri tõlget, kuigi eranditega, silmas peeti. Kõigil neil põhjustel ei tohiks enam kahtlaseks jääda, et tõlkele aluseks on võetud Pilistvere konverentsi käsikiri, mis ka veel praegu Tallinna konsistooriumi arhiivis

leidub. Selle juures oleks aga mõeldav ja isegi tõenäoline, et mõnda parandust, eriti keelelist on tehtud arvestades Hornung'i trükis ilmunud raamatut. Üksikasjaliselt saaks seda jälgida võrreldes U. T.'i I trükki Pilstvere konverentsi tõlke olemasolevate käsi-kirjadega.

G. Teichmüller'i kristluse filosoofia.

C. Süstemaatiline põhjendus.

I. Sissejuhatus.

Oletame, et „tõdede” hulk koondub suurde tõe süsteemi, mille üksikud osad sobivad üksteisega. Oletame teiseks, et ristiusu pretensioon — olla tõde — on õige. Siis peab ka ristiusk või kristlus sobima objektiivse tõe süsteemiga, mida hüüame filosoofiaks. Siis võib olla ainult üks filosoofia, nagu ei või olla enam kui üks kristlus. Ja need peavad sobima üksteisega. Vastolu nende vahel ei või olla. Nad peavad koguni ühte langema. Sest ei või ju ka olla kaht universumi, vaid ainult üks. Ja kui on kõne inimese „tungist” ühtlusele, millega nii sagedasti põhjendatakse „monistlist” kalduvust või dualismi võimatust, siis on see tung või kalduvus enam kui selle psühholoogilise ühtlusega väljendatakse. See nõnda ütelda „instinktiivne” aimdus sisaldab mõtte, et kaks absoluutselt erinevat ilmakorda, igaüks ise ilmas, ei ole loogiliselt võimalikud. Need hädad, kord kristlikuks peetav dualism, teine kord idealistliseks või materialistliseks pingutatud monism, pole muud kui mõtleja enda hingeline ülesaamatus, mille peegelduse, projektsiooni ta leiab „objektiivses” ilmas või ilmades või ilmakordades, osutudes nõnda, kuigi ainult mõttes, omakorda ilma või kahe ilma „loojaks”. Vastolud, mida leitakse välisilmas, asuvad tõe poolest vaatelejas eneses, tema enda ilma vaatlemises. Oma ülesaamatused projitseerib ta endast välja ja süüdistab välisilma koguni asjaltult.

Kristluse pretensioon absoluutse tõe suhtes iseenda kohta nõuab loogiliselt filosoofilise süsteemi identsust kristlusega. Kui kristlus on tõde, ei saagi olla teist filosoofiat, kui ainult „kristlik”. Siis ei ole ka õige, kristluse olemust näha ühes või teises juhusliselt silmatorkavas joones, mis spetsiifiliselt erineb mõnest tuttavast suure-

mast usundist või ilmavaatest. Vaid vastupidi: siis on kristlus universaalne, ja teised usundid või ilmavaated erinevad temast kui osalised või individuaalsed oma puudulikkuse ja ühekülsuse tõttu. Neid ei tohigi ühel pinnal vaadelda. Ainult pädagoogilise meetodi või individuaalse lähtekoha pärast võib see küll tingimisi lubatud olla, et sellelt pinnalt tõusta aste-astmelt kristluse tõelisele kõrgusele. See taktika on põhjendatud ka veel sellega, et keel, mida kõneleme, on oluliselt pärit madalamalt astmelt, ja koormatuna rängalt primitiivsete mõtte-elementega, praeguses seisukorras ei võimalda üldse ühemõttelist, ühepinnalist kõrgeastmelise mõttekäigu väljendamist. Ta kubiseb mõis-teist, mille tekkimine ja milles sisalduv problemaatika liiga peale-tungivalt avaldab prähistorilise infantiilse päranduse ballasti. Ükski uus ega vana keel, isegi filosoofiline terminoloogia ei ole siin erandiks. Sellega on ka mõistetav arusaamatuste ja vää-rseletiste leegion. Puudub pinñatasadus ajaloolistel põhjustel, tin-gitud üksikindiividide massi liig pikalisest järeltammumisest, kes ometi tahavad olla ja peavadki olema kristluse osalised.

Oletatud kristluse ainsus, sellega absoluutsus ja tõelise ainsus või absoluutsus nõuab **kristluse ja filosoofia identsust**. Kui filosoofia ei tunnusta kristlust, siis on ta kadunud, niisama vastupidi. Sest absoluutne on üks. Ei ole kaht absoluutset üksteise kõrval. Esimese käsu absoluutne vorm on: „Sul on üks Jumal, küsimata sinu tahtest”. Selle-pärast ei võinud Kristus kaduda, pidi ülestõusma.

Kristluse ja filosoofia identsus teeb filosoofia, see on õige filo-soofia paratamatult kristlikuks terves ulatuses, vaa-tamata terminoloogia kõlale või väljanägemisele. Siin ei ole enam tegemist apoloogeetikaga. Apologeetika on loomult nõrkuse aval-dus: südames intellekti salgav iseloom otsib intellektuaalset õigus-tust intellektualismi despootlikkuse ees. Tõde ei ole täitmata au-kude kogu ega lonkamine tunde ja mõtte vahel, ega ka mõistuse monopool.

Kristlus ei ole mitte mõni „asi”, vaid inimese elu või olemise sisu. Inimene ise on see, kes kristluse endas sisaldab, teda avaldab või ilmutab. Kristlus ei ole mitte väljas-pool inimest, ka mitte väljaspool teist inimest. See, kes võitlebki kristluse vastu, ei võitle välise vaenlase vastu. Niipalju on krist-lus temast võitu saanud, et ta tõeliselt võitleb iseenda kristliku kalduvuse vastu. Sama lugu on filosoofiaga. Kõige objektiivsem

süsteem ei ole väljaspool inimest, vaid temas endas. Sellest tulebki veider nähe, et isegi teaduse ilmas on tegemist enamuse ja vähemusega, tunnustamisega ja salgamisega. Isegi tõe maksvust ei otsusta loogika, vaid — poolehoid või vastuseis, s. o. tunne-tahe. Sellega on esialgselt näidatud, et niihästi teaduse kui usu pärast on vaatluse lähtekohaks inimene ise, tema teadvus. Teadvusest lähtudes, teda analüüsides saavutame terve süsteemi ühessamas hinges. Subjektivismi kartus või etteheide ei päästa vastuväidet. Sest selle lugu pole parem. Siis on vastuväide niisama subjektiivne, nagu iga süsteem. Maksma jääb isik, kelle süsteem vastuväiteid välja kutsub, ehk aga, olgugi pikalt, ka trotsiva vaikumise järele, osutub õigeaks. Kuna terve teadvuse areng liigub teadvuses eneses ja mingit vaimuelu pole väljaspool vaimu, siis algame psühholoogilise teadvuse analüüsiga ja läheme selle kaudu edasi.

II. Psühholoogia.

1. Üldpilk.

Pöörde tõi Descartes mõtteteadusesse sellega, et ta isiku teadvusest lähtus. Et Augustin seda juba teadis, jäi kaua tähelepanemata. Spinoza ega Leibnitz ei käinud seda teed mitte. Kant tegi sellega ainult osaliselt, mitte põhimõtteliselt tegemist. Põhjalikumalt uuris Herbart teadvust. Ometi leidis ta idealistide eeskujul peahuvi kujutlustes, sellega ainult ühes funktsioonis. Teised funktsioonid jäid tähelepanemata. Kuna Teichmülleri töödest suur osa ka idealistliste ja positivistliste filosoofide varju jäi, siis ei ole teadvuse õpetus ei filosoofias ega psühholoogias tänapäevani selgeid tulemusi annud. Elsenhansi entsüklopeediline psühholoogia õpperaamat ei avalda ses suhtes kuigi suurt selgust. Oesterreichi „Phänomenologie des Ich“ (1910) oli loomulikult silmatorkav teos just isiku uurimise pärast ja tõstis järsku autori väärtuse. Selle teose lhk. 272 avaldab Oesterreich kahetsust, et ta alles oma raamatu trükkimise ajal Teichmülleriga tutvunenud. Ometi jääb Oesterreich teadliselt oma raamatus empiirilise psühholoogia raamidesse. Teichmüller aga annab empiirilisele alusele spekulatiivse ulatuse, teostab sellega Herbarti sihti, kellega tal, arvustusest hoolimata, rida ühiseid mõtteid just hinge olemuse kohta on. Üldiselt oldakse ikka veel idea-

lismi kütketes kinni, s. t. nähtakse hinge või teadvust ainult ikka millegi muu kandjana, näit. objektiivse ilma teadlise tunnetaja osas, ilma enese väärtuse leidmata, sellega ikka mingis vaimlises orjuses, otse tööriistana. Isik ei tundu ikka mitte tõsise subjektiina. Otse imestama paneb, lugedes näit. O e s t e r r e i c h'i mainitud teoses lhk. 225: „Kõige eeloleva saadus on, et kõik psühhi- lised arengud on mingi s u b j e k t i o l u k r r a d v ö i f u n k t s i o o n i d, mis kuuluvad mingile „m i n a ' l e", temast lähtuvad ja ilma temata võimalikud ei ole. Kõigi nende arengute, nagu pertsipeerimise, appertsipeerimise, kujutlemise, otsustamise, kahtlemise, tundmise ja tahtmise juures, igalpool on tagasilükkamatu küsimine: k e s p e r t s i p e e r i b, k e s a p p e r t s i p e e r i b, k e s k u j u t l e b j n e.” — See on otse imeline leidis, et o n k e e g i o l e m a s, k e s m i d a g i t e e b! — Teadus on niisama väärtumal olnud, nagu sõda, kus inimenemidagi ei maksa. Mingi projektiivne feetiš, olgu idealistline või materjalistline on nii vägev olnud, et i s i k u v ä ä r t u s ainult vähestele on tuntavaks saanud. Seegi uduselt. Ei ole siis ime, kui tegelikult riik ja kirik ja iga ühiskond sedasama rada käivad ja ikka suur ühiskond üksiku ära neelab. Sest filosoofia õigustab ju seda. Sellest seisukohast on juba h i n g e t e a d u s e o l e m a s o l u huvitav nähe. Sest sellega on ,teadus' inimest inimesena tunnustama hakanud ja asunud tema uurimisele. Teadus on Shakespeare'ile järele jõudnud, kes juba ammugi ütles, et „i n i m e s e ü l e m h u v i o n i n i m e n e”. Pole ju ka asjata Shakespeare'i kunsti võrreldes vana kreeka omaga „kristlikuna” iseloomustatud. Sest kreeka transtsendentne saatatus asub inglise dramaatiku juures inimese enda hinge. Kuid muidugi kui seegi teadus üldistamise peale välja läheb, võiks ju vana lugu korduda? Eks üldistamine tee jälle vana töö uuesti ära? Teadus ei saa ju teisiti olla. Kuid kui üldistamise resultaati ise see on, et i s i k u v ä ä r t u s ei esine mitte teaduse ega universumi ega kellegi muu orjuses, vaid et idealistline intellektualism sama hästi kui materjalistline mõttetus i s i k u t u n d e = t a h t e - e l u s t r i p p u v a k s s a a b, siis on lugu sootu teine. Ja siis on kristlik isiku väärtus ja lule seatud. Selle eest tohime Teichmüllerit õigusega kiita. Seda ei ole peale tema ükski mõtteteadlane teinud. See on tema süsteemi raskuspunkt. Mitte inimese mõtlemine, kujutlemine, tunnetamine ei ole kõik ja ainus asi. Vaid ka teised funktsioonid uues jaotuses — tunne (= tahe) ja liikumine on kaastegevad, isegi mõistete välja-

töötamise, puhta loogika juures. Ilma tundeta (tahteta) puudub inimesel isegi valimise ja otsustamise võimalus. Sest puht-loogilised võimalused jätavad inimese külmaks. Otsustamine isegi loogiliste võimaluste vahel sünnib puht isiklistel põhjustel. V ä ä r - t u s e m ä ä r a m i n e on selge t u n d e = t a h t e a s i. Sellepärast võib kõiges selgem tõde varjule jääda, kui tema lugijatel või kuuljatel puudub vastav impuls. On see aga olemas, siis on ka t e r v e isik tegevuses ja paneb ise muud liikuma juba suurema jõuga. Olgu idealism küll kõige kaunim ja ausam senistest ilmavaadetest, ühe funktsiooni ühekülgne rõhutamine on ta teovõimu halvanud ja inimese võimist palju vähendanud. Ta on inimese vaimliseks orjaks teinud mõtlemise eesõigustamise nimel. Ta on isegi ristiusu oma oheliku otsa võtnud. Kiriklik, riiklik ja iga muu dogmatism on idealismi „õnnistu s”, mis ka ristiusu on vähemast äravarjanud. Idealismi paturegister pole sugugi väike.

Meile saab arusaadavaks nüüd ka moodsa katselise hingeteaduse tekkimise lugu ja põhjus. Kuigi tarvidus sundis pöörduma inimese enese kui teaduse objekti poole, sest et ta on olemas oleva subjekt, sellega teaduse viimane pelgupaik, siis ei vabasta see idealismi häda ometi veel idealismi pärandusest, lootusetust ja agnostitsistilisest (teadmisest loobuvast) positivismist ja empirismist. Need käivad kui varjud idealismi kannul ja tunnistavad ainult veel, õige materjalistlike kalduvusega, päris loodusteadliselt „puhtaid fakte”. See positivistiline materjalism varjab ennast hingeteaduses küll väga osavasti. Sest ta teeb ju „hingega” ja „hingeliste” nähetega tegemist. Ometi pole tal mitte — h i n g e mõistet. Nimelt meelega. Seda rõhutas omal ajal 1905./06. a. isegi Karl Girgenson Tartus teadliselt, muidugi mitte kõneldes positivismist. Oluliselt on see siiski positivism. Ka psühhoanalüütikud kõnelevad kõige ilmsüütumal kombel alatasa „hingest” ja „hinge avaldusist”, kuna S. F r e u d, psühhoanalüüsi põhjendaja teadliselt enda positivistiks tunnustab, sellega metafüüsika vastaseks. W. W u n d t nimetab hinge — a k t u a a l s u s e k s. E. C a s s i r e r, kuigi teisel joonel, soovitab s u b s t a n t s i mõiste asemele funktsiooni mõistet. Hing, subjekt, „mina” jäetakse tähelepanemata. Tuntakse ainult tema avaldusi, mööda minnes küsimusest: k e s või m i s s e e õ i g e o n, mis neid avaldusi või tegutsemisi (funktsioone, aktuaalsust) ilmutab? Eks siis ole mõistetav, et O e s t e r -

reich'il üle 200 lehekülje ära kulub tõestuseks, et see subjekt, see „mina” ka ikka olemas on, ja et ta heameelega Teichmüller'i uuesti ülesleiab. Siin, Oesterreich'i juures sünnib see, kuigi mitte eksperimentaalselt, siis ometi empiiriliselt. See on ju ka vastuvõetavam. Tänu sellegi eest. Kuid Teichmüller annab mitmekordse põhjenduse isiku metafüüsilise olemise kohta. Tema eesmärk on — spekulatiivne psühholoogia, nagu Herbart'il, selle vahega, et Herbart seda ei saavutanud ja ise selle üle kaebab. Meie näeme: olgu teaduseharu, missugune tahes, ikka tulevad ilma vaatelised eeldused tugevasti arvesse võtta. Ja tulemuste saavutamine oleneb suurel määral sellest, kui õigete eeldustega töö kallale asutakse. Ka vale-eeldustega võib autoriteediks tõusta, kui nende eelduste osalisi palju on. Võib isegi tõega kinni jääda kaasaeglaste ees, kui õhkkond vale-eeldusist kubiseb. Eelduste kriitika on nii äraarvamata tähtsam, kui paistab. Sest eelduste naiivne ignoreerimine on viimaks ignoratio elenchi ja annab vastava teaduseharu circulus vitiosus'e kätte.

Senine hingeteadus — mõtelge ometi! — eitunnehinge! Küll on kõnet hingeavaldustest, tegevustest, kõigest, kõigest, aga — hingeennaste ei ole! Empiiriline ja eksperimenteeriv hingeteadus on nagu kärbes liimi peal kinni. Ka meie W. Gruhn'iga pole lugu parem. Tema tunneb küll — Seelische Wirklichkeit ja Seelsorge (Rel. psych. 77 j., 9., 96 j. jne.), ka enda vaatlust, vagadust ja selle iseloomu, aga — hingeennast otsid asjata. Ütles ju ka Girgenson, et elektrotehnika areneb ilma elektrijõu enda tundmiseta. Siis ei ole ka vaja — hinge niisugusena tunda. Hinge mõiste — olla isegi hingeteadust kinni pidanud. Alles loobumine hingemõistest on hingeteaduse viljakaks teinud. Peale sarnaste mõtteavalduste on Oesterreich otse hingekosutav. Ja William Stern võidab otsekohe meie poolehoidu oma protestiga atomistilise hingetu psühholoogia vastu. Missugune kurioosum tõesti — hingeteadus ilma hingeta! Ja on ju ka veel olemas — päris tõeliselt — füsioloogiline hingeteadus. Ja on ka veel olemas — Friedrich Brunstäd, evangeelne filosoof ja teoloog, kes tahab jätkata luterlist usupuhastust puhastatud idealismi abiga ja ironiseerib — immaterjaalset substantsi. Mida ta õige tahab? Nähtavasti — materjaalset idealismi või idealistlist materiat! Mispoolest see parem on?

Uues valguses tõuseb igivana Sookratese „tunne iseennast” meie ette. Millist mõttelist jõupingutust on vaja, et leida ja tunda inimest eneses ja „uskuda” enese tõelise olemise sisse! Hingeteadus peab asuma kristliku hinge „päästmisele”. Sest eksperimentaalne hingeteadus näeb üksikuid puid, aga ei näe metsa, kus puud kasvavad. Kui aga hing on, siis pannakse ta midagi muud kandma!

Ta saab millegi suurema või „väärtuslise” kandjaks, aga ikka veel mitte omanikuks. Kategooria „*Zeit*” puudub, sest maja (ihu) on ikka veel ilma peremeheta! (Hinge vangikoda?)

2. Hinge mõistete ülevaade.

Mõistete sisu või tähendus oleneb seisukohast, millisel vastavat sõna või nime tarvitatakse. Ühtlaste mõistete ühtlane tarvitamine, nagu seda nii palju on nõutud, polegi sellepärast nii lihtsalt teostatav. Sest iga ilmavaateline alus annab teise vaatepunkti samale asjale või olukorrale, järelikult ka teistsuguse värvingu ja hinnangu. See nähe käib kõikide mõistete kohta ilma erandita. Igal ilmavaatel on oma keel, oma leksikon. Kes ainult ühte tunneb, see teisest aru ei saa. Neile, kes ühtlast keelt nõuavad, tuleb nimelt see põhjus äraseletada. Nagu antropomorfline Jumala mõiste ei sobi mitte idealistlisega, nii mitte materialisti inimese mõiste kristlase omaga. Seisukohade mõistetes ulatuvad vahed on loomulikult suuremad kui rahvusliste keelte vahed. Naturalist ja moralist on üksteisele võõrad kui eestlane ja venelane.

Enne kui ühe nime või asja tähendust selgelt võimalik mõista, tuleb teda vaadelda temale kuuluvast seisukohast.

Põhiseisukohti on kaks: projektiivne ja kriitiline¹⁾. Projektsiooni juures nähtakse asja, ideed või ideede, resp. omaduste ühtlust väljaspool ennast. Kriitilisel seisukohal otsitakse sisemisi koordinatsioone. Inimese enesetunetus on otsustav kõigele, igale suhtumisele, ilmaga ja Jumalaga. See tuntus jälle oleneb üksiku mõtleja arenemisest ja mõtlemise võimest, muidugi mitte lahus teistest funktsioonidest ning teadusest.

¹⁾ Vaat. G. Teichmüller-Ohse, Psychologie u. Logik, lhk. 149 jj.; G. T., Unsterbl. ² lhk. 34 jj.

Projektiivses hingeteaduses nähtakse hinge ihulikult esinevas inimeses tervikuna, monistliselt või dualistliselt. Kumbki neist annab jälle kaks hinge piireldust (definitsiooni), esimene — materjalistlise ja spiritualistlise, teine Pütagorase harmoonia ja Plaato-Aristoteelse hylozoistlise entelehhia. Kokku neli.

Kriitiline vaatlus lähtub teadvusest. Vaadeldakse funktsioone ainult nende sisu kohaselt või funktsioonide ühtlust. Teine võimalus argneb jälle kahte: Kas esineb see ühtlus kui sisu vorm või vahenditult antuna, kui tehtakse selget vahet teadvuse ja tuntuse vahel. Kokku — kolm. Summa — seitse mõistet.

a) Projektiivsed hinge mõisted.

Hinge mõiste saab võimalikuks alles ihu ja hinge eraldamisega — dualismiga. Materjalismi maik ei kao aga mitte järsku hingelt ära. Kujutluses on ta ikka ühenduses ainena, kas vere sees, hingeõhus, südametules, Demokriidi hingeduulikeses, uuema arvamise järele peaaegu fosforiollustes või orgaanilises oxüdatsiooni protsessis.

Teine hinge mõiste on spiritualistline. Hing moodustab küll erilise ruumitu (immateriaalse) substantsi; ometi ei vabane ta veel projektiivse vaatlemisviisi objekti iseloomust, mis tema ikka kehaga liidab. Siin saab dualism alles õieti teadliseks. Sest vahe materiaalse olluse ja vaimlise elu vahel on enam kui selge. On ju võimata, näiteks, mõttepeensusi või tundeelu sügavusi kirjutada puhtalt toitlusviisi arvele. Vaimlise elu rippumattuse nimel ihulikust elust kistakse siin hing ja ihu üksteisest niikaugele, et kuristik nende vahele haigutama jääb. Hinge eelistamine viib materiaalse ihu põlgamisele (hinge vangikoda) ja lihasuretamisele. Mullast võetud ihule on hing väljastpoolt sissepuhutud ja lahkub ka temast kui võõras ollus. Mitmesugusel kujul ja värvirikaste segudega leiame selle seisukoha Plaato Phaidonis, sholastikas, Descartes'i, Lotze, Leibnitzi ja paljude teiste juures.

Kolmas ja neljas hinge mõiste on monistline, materjalistlise lähtekohaga. Et vaimlisi elamusi materiaalse alusega kooskõlastada, on kaks võimalust: kas vaadeldakse välist objekti (ihu) kui paljast vormi või harmooniat (Pütagoras) ehk aga kui olemuslist isesaavutist. Pütagoras näeb olemust arvulistes vahekordades ja nende kooskõlas. Tervis, voorus, hing — pole

temale muud kui ihu materjaalsete loomumaduste õige portsioon.

Et aga paljad formaalsed suhted projektiivse taipamise juures ei allu selgele mõtlemisele ja ülekaal ometi kaldub ning tungib hinge kui tähtsama nähte poole, võrreldes materjaalsete teguritega, siis avaneb teine tee üleminekuna — idealistline hülozoism. Mateeria tõeline olemus esineb vaimus kui energia, entelehhia või uues keeles funktsioon. Hinge ja ihu suhe vastab aktuse ja potentsi suhtele. Ihu on hinge potents. Hing on ihu aktus (entelehhia). Siia kuulub Taalese hingestatud vesi, Anaximandri *ἄπειρον* ja nende vahelülid kuni Plaato ilmahingeni ja Aristoteelse tuntud entelehhiani. Nii sama stooikute aktiivsed ja passiivsed looduselemendid, Spinoza substantsi mõlemad atribuudid ja palju muud. Muu seas on katoliikline transsubstantsiatsioon, resp. transfiguratsioon, ka siit pärit. See kõik käib neljanda hinge mõiste alla.

Seni oli tegemist projektiivse seisukohaga, kus kujutluste sisu esineb välise objektina. Kriitilisel seisukohal aga minnakse välja teadvusest, mille sisuna tunnetame omi kujutlusi — ideelise olemise-õigusega.

b) Kriitilised hingemõisted.

Niipea kui kujutluste kogu projektiivsest vaatlusest loobumise-ga tõmbub tagasi mõtlemise funktsiooni, ei ole enam võimalik otsida hinge mingis objektis või tema objektiivselt mõeldud omadustes. Kõigi kujutluste imeline ühtlus ühes isikus koondub ainult tuntuse funktsioonile. See aga juhib iseenesest kõige üldisemate mõistete juure, millistes teadliselt ühineb kõik mõeldav või mõeldud. See mõtte või tuntuse ühtlus saigi vaimu või aru nimetuse, Plaato ja Aristoteelse juures koguni puh-ta-ks-a-r-u-k-s. Sest nemad ei lahutanud projektiivset seisukohta mitte kriitilisest. Nii pidi puh-a-s-a-r-u viimaks olemagi inimese tõeline ise või mina. Sest vahe-tunnetuse ja teadvuse vahel jäi tegemata. Seda rada läks ka Hegel. Ja see on terve idealismi häda, olgu ta objektiivne, kriitiline või absoluutne. See mõttekäik on idealismile möödapääsematu, sest et isik ainult ühte, nimelt mõtlemise või tunnetuse funktsiooni paigutatakse. Aru on siis üldmõistete või mõtete võime (potents), vaim — nende aktus = mina. Isiku elu kõige oma subjekti ja objektiga pole idealismile muud kui selge tuntus.

Kui Schopenhauer kõigi volutaristidega järsku koondab isiku ainult tahte funktsiooni ehk Goethe oma Fausti Johannese evangeeliumis laseb rõhutada tegu, on ikkagi hing ühefunktsiooniline, nagu idealismiski.

Viies hinge mõiste tunneb kriitikast hoolimata ainult ühte funktsiooni, millesse koondub terve isik.

Järele jäävad veel kaks võimalust.

Teadvus on muutlik. Tema sisu vaheldub. Mõtted, tunded, teod tulevad, lähevad, kerkivad, kaovad nagu reisijad omnibuses. Omnibus ise aga jääb. Lotze loeb ununenud hinge sisu lõplikult kadunuks. Kant nägi isikut „appertseptsiooni transtsendentaalses ühtluses”. Fichte juhtis tema jälle idealismi sisse. Herbart leidis vea üles. Sest teadvuseks ühinevad isiku kujutlused ka enne üldise aruideele allumist ja isegi koguni ilma tunnetuseta. Ometi ei näinud Herbart ise hinge sisu ka mujal kui kujutlustes (millesse ta poetas ka tunded ja püüded). Nii jäi isik ise ikkagi tühjaks (nagu omnibus), sest et ta oma sisu alles kujutlustelt (reisijailt) saab. Hing ehk mina oma ette on sisuta.

Kuues hinge mõiste on sellega tühi teadvuse ühtlus.

Seitsmes hinge mõiste, Teichmüller'i oma, nõuab kõigist senistest vigadest hoidumist. Sellega tuleb:

1) tunde ja tahte vahe kaotada, sest mõlemad on üks ja see-sama;

2) märged (Empfindungen) lahutada tunnetusest ja liigitada teadliseks saanud liikumiste alla;

3) mõista tunnetust, tahet (= tunnet) ja liikumist kui paljaid funktsioone, mis on üksteisega koordineeritud;

4) lahutada teadvus tunnetuse funktsioonist;

5) tunnustada, et funktsioonid kuuluvad isikule, kellelt nemad saavad oma ühtluse, ja ilma kelleleta neil pole mingit mõtet. Hing ehk isik saab alles siis oma tõelise tähenduse kätte, kui ta ise on — substantis ja mitte paljas aktsidents.

Nende tingimustega alles on võimalik välja jõuda uue ja õige hinge või „mina” mõiste juure. Enne aga tuleb meil viibida tingimuste eneste juures, mis võimaldavad uue hinge mõiste.

3. Teadvus ja tunnetus.

Idealistline filosoofia nende vahel tõsisest olulist vahet ei tee. Ühekülgsest loeb ta teadvuse tunnetuse aktiks või alamaks ast-

meks. Tunnetus tõuseb hinge funktsioonest kõrgemale kohale ja saab ainuvalitsejaks. Hing ehk mina saab otse oluliselt ise tunnetuseks ja on olemas ainult sel määral, kui ta tunnetab või teab. Hing on oluliselt γῶσις, sellega enam kui πῶσις. Et ta aga oluliselt tunnetus on, siis on ta objektiivne, üldne, mitte enam individuaalne. Muidugi ei ole siis ka λόγος enam individuaalne oma tõelises olemises, vaid ainult lihaks-saamises maa peal, mitte aga peale taevaminemist. Ülendamis-põlv võtab temalt individuaalse iseloomu, mis loogiliselt ei võinudki muud olla kui dokeetiline, sedagi ajutiselt. Kristlik paratamatus nõudis korrektiivi taevaminemisele loomuliku Kristuse kaotusega: „mina olen teie juures maailma otsani”.

Jumal ei saa niisugusel korral muidugi mitte rohkem isik olla kui tema logos. Ja tõepoolest ongi idealism panteistline, mitte teistline. Teism on ühtlasi protest idealismi vastu. Idealismis on nähtavad n. nim. intellektualismi või ratsionalismi juured, mis pahandavad müstikuid — tundeelu panteiste, sama ühekülgsed ühe funktsiooni eelistajaid. Pole kellegi ime, vaid ainult loogiline paratamatus, et nii ei leita usulist rahuldust. Kreeka idealism oma hinge tunnetuslise pingutusega kuni äärmuseni tõi hingelise lõhe või isegi isiku kaotuse ristiusku. Otse kurioosne on jälgida, millega akadeemiline mõtteteadus toidab muu seas ka usuteadlasi — kuni lõpuliku hingetuseni inimeste ning Jumala juures. Idealismi pärandus annab ennast aga tunda ka tema vastastes liikumistes, nii hästi hingelise kui ka tunnetuse nälja suhtes. Et reaalsust hinges ei leita, siis asetatakse tema kas või mateeriasse ja miskisse (= mitte millegisse). Need on selle ülendava kõrgeks kiidetud idealismi tagajärjed, tõesti kurvad. Siia kuulub ka hale nähtus, et kirikuelu — nimelt idealistilise teoloogia mõjul — nii vähe usujõudu ilmutab, formaalse asjaajamisega piirdub ja elava Jumala ning elava hinge asemel ainult nende varjutaolised mõisted mingid loogilisi suhteid peavad.

Meie otsime sellest väljapääsu. Ja usume seda ristiusus leiduvat. Siis peab aga ristiusu hing teistsugune olema. Ja mitte ainult teadusliselt, vaid reaalselt. Kuid teaduse ülesanne on seda selgitada ja põhjendada.

Miks ei jõudnud idealism nõiaringist välja, vaid provotseeris selle asemel agnostitsismi, positivismi, materjalismi? Sellepärast et ta ise kõige tähtsama tunnetusallika kõrvale jät-

tis, lähtudes välisilmast — objektist, mitte inimese enese teadvusest — subjektist.

Kui isikut või hinge otsitakse tunnetuse produktina, see on loogilise deduktsiooni teel, siis teda üldse kunagi kätte ei saa, vaid siis ta nimelt kaotatakse. Isik ei ole mitte abstraktsioon, ega mingi idee kehastus, vaid nimelt enesele vahenditult tuntud individuaalne olevus, mis ainult ise enese kohta ütleb: mina. Mingi süllogism ega järeldamine ilma eneseteadvuseta ei suuda leida indiviidi. Kuid pole ka õige teda selle pärast visata empirismi joone peale. Sest empirism ei olegi huvitatud indiviidi leidmisest, vaid ajab niisama välisilma taga, nagu objektiivne idealism. Ei saa kahjuks mingit lootust panna subjektiivse idealismi peale. Sest mingi teadvuse analüüs pole teda kaugemale viinud. Olulist muudatust meetodis ei ole. Tunnetusallikad on jäänud endiseks, isegi kui kõneldakse otse üllatavalt ka „vahenditust teadvusest”. Sest puudub ikka selge meetodiline teadvuse lahutamine tunnetusest ja funktsioonide õige analüüs.

Tunnetust peetakse ikka teadliseks. Temale säetakse vastandiks teadvusetust (resp. alateadvust). Ometi on meie teadus rõhuvalt osalt alateadline või teadvusetu. Ainult pisike osa meie tunnetusest või teadmisest on meile tõesti teadline. Ei ole tõesti võimalik tervet gümnaasiumi ja ülikooli kursust igal ajal teadliselt korraga meeleski kanda. Mälestus saab ainult pilguti teadliseks, kui midagi küsitakse või ise teatud ühe aine kohta seletust antakse. Teadvus ja teadvusetus on loomult üks ja seesama, ainult intensiteedi vahega. Tunnetus või teadmine (teadus) on spetsiifiliselt — järeldus, otsustus. Enese olemise kohta ei jõua keegi selgusele otsustuse teel. Selle poolest on koomiline koguni kuulus cogito, ergo sum. See pöörde toonud lause kannab „ennast”salgavalt idealismi märki otsa ees. Descartes, otssides lähtekohta teadvuses, ei leidnud ometi mitte vahenditult teadvust või teadlikkust, vaid ainult kaudse, süllogistilise. Ta pidi kõverat teed käima, et leida iseennast. Temagi oli idealismi ohver. Sest tema eneseleidmise meetod, nii üllatav, ei olnud veelgi küllalt lihtne. Ja see mina, mille ta leidis, polnud järelikult mitte tema ise, vaid tema idealistiline näopilt, mille ta endaga äravahetas. Nii võib ka isikutunnistust isikust tähtsamaks pidada. Isiku leidmise suhtes ei

käi Fichte ega Herbarti käsi sugugi paremini. Ka nende peal lasub idealismi neede. Kuigi idealism on eetiliselt kiiduväärt toore egoismi võitmise pärast, ei ole ometi õige tänu täheks temale ohverdada inimese hinge. Intellektuaalse ärkamise eest on see hind liiga kõrge.

Nüüd mõistame, mis kasu on tunnetuse ning teadvuse lahutamisest, ja mis vahe nende vahel on.

Esimene kasu on tunnetuse enese suurendamine uute tunnetusallikate avamise teel. Ka see on iseäralik. Ühekülgne tunnetuse monopoliseerimine kitsendas tunnetuse enda piirid! Selle vastu võitlemine aga tuleb kasuks tunnetusele ja hinge eneseleiule ning vabaduse kaitseks isikule!

Oleme kohustatud ekskursiooni ette võtma tunnetuse valda. Kuidas tunnetatakse üldse? Uute tunnetuste ehitamine endiste tunnetuste peale, nagu loogikas, matemaatikas, kui deduktiivne on spetsiifiline. Kolm tunnetust: kaks suhetuspunkti ja üks vaatepunkt — annavad uue, neljanda. Kuid kus on kõige esimesed tunnetused? Need ei saa ju spetsiifilised olla. Need on semiootilised, deduktiivselt põhjendamatud — aksioomid, eeldused, vahenditud. Spetsiifilised on kaudsed. See on nende tugevus. Kuid nende tugevus aksioomide „nõrkusel”. Sellepärast on ka subjektiivsuse etteheide nii kerge. Ometi on tal kandejõud. Ja see on isik ise. Mitte cogito, vaid ego — mina, enne ergo't. See „mina” ei ole kellegi otsus ega mõiste vaid, reaalne, pärast ütleme substanttsiaalne. Niihästi semiootiline, kui spetsiifiline tunnetus on ainult üks subjekti funktsiooneist. Kui nüüd funktsioon isikuga identifitseeritakse, mis jääb temast, isikust siis järele peale selle ühe funktsiooni? On aga isik funktsiooni omanik (mitte paljas kandja), ja on funktsioonid kvalitatiivselt lahutatavad isikust ja isiku teadvusest, siis saame rea uusi suhetuspunkte. Ja need annavad uued read uusi kordinatsioonid, sellega uusi tunnetusi, mis olid enne kättesaamatud, otsekui luku taga kinni.

Enesest lähtudes teeb „mina” järeldusi analoogia põhjal „sina” kohta. Väliste märkide — semeia — järele tuletab tema teisest, mis samade märkidega on kogenud endas tundeid, märkeid, muljeid, mida muidu ükski teadus ei tee spetsiifiliseks. Ilma teadvuseta on inimene käinud induktiivse põhimõtte järele: mis neil tingimusil siin nõnda on, on samuil tingimusil ka seal nõnda. Leian teise juures avaldusi, mis minu juures rõõmu iseloomusta-

vad, järeldan ka teise juures rõõmu, ilma et selle sisu või vastavust oluliselt saaksin võrrelda. Funktsioonide vahekorras ja meelte tegevuses on palju semiootilist ollust. Kuuimine jääb nägemisele alati semiootiliseks, niisama tahe või liikumine tunnetusele. Ainult nende ühine omanik, isik suudab neid siduda, koordineerida ja sellega teadusele või tunnetusele kasutada suhetuspunktina. Isiku teadvus aga on spetsiifilisele tunnetusele niisama semiootiline, kui roheline värv või soolane maitse, mis ei allu ühelegi kirjeldusele ega analüüsile, vaid on absoluutselt vahenditu.

Sellega on näidatud, et isiku teadvus on tõesti teaduslikult tarvilik ja möödapääsematu, ka siis, kui tema intensiteet nõrk on, ehk isegi alateadline. Sest isik on, kes mõtleb, otsib, tegutseb, koordineerib, dedutseerib. Kõige objektiivsem teadus on ikkagi ainult teda sisaldavas isikus võimalik. Väljaspool isikut ei ole teadust, kunsti, moraali ega religiooni. Veel rohkem, ka välisilm, millega kokkupuutume, on tõeliselt siseilm. Sest mida meie teadvuses (niisama alateadvuses) ei ole, sellega meil ka suhteid ei saa olla. Kui puudub sisehingeline koordinatsioon, puudub kõik. Mida meil ei ole, see on meile niihästi kui olemata. Enese piiridest meie välja ei saa. Kuid meie piirid on laiemad, kui meie naha ulatus.

Mis on siis tunnetuse ja teadvuse lahutamise vili?

1) Tunnetuse piiride laiendamine sellega, et uus suhetuspunktide rida, kõige pealt teadvus ise, siis aga ka üksikud funktsioonid võimaldavad uute koordinatsioonidega uusi tuntuksi.

2) Kuna enne isik kadus ära ainult ühte funktsiooni, nimelt tunnetusse ja ükski mõtlemine teda dedutseerida ei suutnud, avaneb nüüd võimalus, vahenditu teadvuse kaudu leida isikut kui substantsi ja põhjendada tema kui indiviidi olemasolu.

Olgu veel lühidalt tähendatud tuntuksi ja teadvuse iseloomu vahedele. Tuntus käib tõe või vale kategooria alla, teadvus on sellest rippumatu. Järelikult on tuntus õpetatav ja tõestatav, teadvus mitte. Teadvuse eesõigus on kvantiteedi kategooria — intensiivsus. Tuntusel see kategooria puudub. Sest mida siin kergesti kvantiteediks tahetakski pidada, tuleb ometi kui teadlikkuse aste (intensiteet) teadvuse arvele. Sellepärast tuleb meelespidamise juures vahet teha mälestuse vahel, mis lihtsalt teadvusesse puutub ja tuntukslike meeletoleta-

mise (ja meelespidamise) vahel, mis oleneb tuntuslisest suhetuspunktide leidmisest ja fikseerimisest.

Igatahes ei ole teadvuse ja tuntuse äravahetamine, kuigi kogemata, mitte õigustatud.

Muidugi on teada, et mõlemad nimed ammugi tarvitusel on. Järelikult peaks juba sel põhjal nende vahet tuntama. Kuid see vahe on juhusline ses mõttes, et mõistete selgust loogiliselt, pealegi idealismi iseloomu ja selle mõju hinge või isiku mõistele pole ometi mujal arvesse võetud. Kristlusele aga on seelahutamine tähtis selle poolest, et isiku väärtusele ja nimelt individuaalsele väärtusele teadvuse eraldamisega leidub uus, seni tähelepanemata alus.

4. Hinge substantsiaalsus.

Materjalistline ilmavaade tunnustab hinge keha funktsiooniks. Funktsioon on mõju, substant (siin keha) — põhjus. Idealismi järele on hing hinge idee mõju. Substants on hinge idee.

Meie seisukohast on hing ise substant, iseseisev, põhjus, funktsioonide omanik ja valitseja, mitte ainult välismõjude vastuvõtja ja peegeldus, mitte paljas aktsidents või attribut. Mitte tema ei ole funktsioon ega aktuaalsus. Vaid temal on funktsioonid ja aktid ja potentsid. Hing on omanik või põhjus — ise, mis funktsioneerib.

Igal funktsioonil on oma ühtlus. Ja mitmel funktsioonil ühes hinges on ka ühine omanik — funktsioonide ühtlus, mida võib lahutada ainult teoreetiliselt üksikfunktsioonide kvaliteedi järele, mitte aga tegelikult üks teisest eraldada.

Helide kooskõla kuuldes ei kuule meie mitte ainult üksikuid helisid, vaid ka nende ühtlust, sellepärast et see ühtlus meie juures olemas on. Niisama on üksikute häälikutega sõnas, sõnadega lauseis. Kui meie oma hooletuse, tähelepanematuse pärast ühtluse, sideme kaotame, siis oleneb see meie enesekoonduse lõtvusest. Siis ei ole mingit kasu välispoolt tulevast ühtlusest. Igasugune ühtlus on meile märgatav, tajutav, teadline ainult meie oma funktsioonide ühtluse pärast.

Ühtegi otsustust pole võimalik saavutada ilma mõtlemise ühtluseta ühes isikus. Kui lause alus ja ühtlus oleks jaotatud kahe

mõtteleja vahel, oleks võimata saada korralikku lauset, vaid ainult lahus olevaid lause osi, igaüks oma ette. Kui üks mõtleb ainult maakera telge, teine ainult aastaaegu, siis ei saa neid kunagi üksteisega suhetada ega jõuda otsusele: Aastaaegade järjekord oleb maakera telje seisangust.

Tundeelu oma affektidega nõuab samuti isiku substantiivset ühtlust. Jahimees näeb lõvi lähenevat. Tal tekib hädaohu kujutlus, kujutlus isiklikust hädaohust (endale, mitte teisele) — praegu, mitte enne ega tulevikus. Neile kolmele elemendile: mina — hädaohu — kiire — seltsib veel neljas — spetsiifiline kartuse tunne, mida ei saa seletada ega tunda ilma isikliku kogemusega.

Kui need elemendid oleks jaotatud peaaegu rakukeste või ergusüsteemi osakeste vahel, siis puuduks side. Jubeduse tunne on võimalik ainult kõigi 4 elemendi koonduse eeldusel ühte „punkti”. Kui see „punkt” peaks materjaalne olema, tekiks uus küsimus: Kuidas koonduvad elemendid? Või on igal elemendil oma punkt? Siis killuneb isik ise neljaks osaks? Iga osa on aga tervik? Ehk aga koondub kõik ülekande teel, nii et mujalt kõik kaob ja ainult üks materjaalne rakuke, küll ühtlaselt, siiski kõige muu tegevuse omale võtab? Siis peaks ka isiku teadvus materjaalne olema, niisama kartus, kujutlus ja terve hinge tegevus. Siis peaks ka võimalik olema füsioloogiliselt tema asupaika kindlaks teha. Kuid see on võimata. Mitte teadmatuse pärast, vaid selle seisukoha enese sisemiste vastolude pärast. Ühtlus ei olegi materjaalne. Isegi mateeria kujutlus ei ole materjaalne, nagu harmoonia või maali idee ei saa olla materjaalne.

Kuna füsioloogilised orgaanid, ka peaaegu, kõigil inimestel oluliselt ühtviisi funktsioneerivad, ei ole inimeste vaimuelul sugugi niipalju sarnadust. Elamused, kogemused, koordinatsioonid ühe ja teise indiviidi juures erinevad palju enam kui nende kopsu või maksa tegevus. Muidu võiks ju ka loogika puudust või andevaesust või energia nõrkust füsioloogiliselt ravitseda. Nagu kõigil oluliselt ühesugune puls on, nii peaks ka isiklikud mälestused ja elulugu kõigil ühesugune olema. Ja rakukeste kadumise ja uuenemise juures peaks küsima: Kuidas annavad kadujad oma vaimlise sisu uutele üle? Kas nii nagu grammofoni plaadid lauluviise? Kuid ükski inimene ei kordu oma elus nii stereotüüpselt. Ometi tõusevad jälle needsamad küsimused isiku ühtluse joonel:

kas igal rakukesel on oma erivaimline sisu, nagu arvatakse ajutsentritest? Või sisaldab iga rakk terve vaimuelu? Või on hinge ühtlus ainult nende summa? Kuidas on see võimalik, kui isegi helide kooskõla pole lihtne üksikhelide summa, ega pildi ühtlus joonte ja värvide summa? On iga rakk terviku esitaja, siis on iga inimene nii mitmekordselt paljundatud, kui tal rakukesi on. On igal rakul eriala, siis tekib ülekande ja koonduse raskus. Sest kui nende vahel ühendus puudub, puudub ka võrdlemise võimalus, sellega ühtlus. On aga ühtlus ühes materjaalses rakukeses, siis peab ta ka teises olema. Ja kogu ühtlust siis ometi ei ole. Nagu kaks inimest oma välimust üksteisega võrrelda ei saa ilma kolmanda isikuta, kes mõlemaid korrana näeb, nii peab ka üksik-inimesel orgaanilise ja vaimlise elu kooskõlastamine im-materjaalse ühtlase printsiibi osa olema, mis ainult substanttsina otsustav võib olla, sest et ta lahusolevad elemendid ja vastolud eneses ühendab.

Substantsi (*ὁποκειμενον*) mõiste on ju ka vana mõiste, mida tõelise, jäädava, igavese olemisega (*εἶναι*) ühte säeti. Muutlik-kust vaadeldes oletati muutmatu olemist, ometi lähtudes välis-ilmast. Sellest lähtekohast ei pääse ka Spinoza, Descartes'i õpi-lane. Et selle substantsi probleemi alus peitub inimeses endas, ei ole isegi tänapäeva fenomenoloogidele selge, vaatamata sellest, et Max Scheler alaliselt töötas antropoloogia kallal¹⁾). Me-toodilist deduktsiooni ei ole ka neil olemas. Ainult Teichmüller julgeb väite üles seada: Inimese enese minateadvus on substantsi mõiste prototüüp. „Mina” kontinueetet kõiges muutlikus on selle jäädava, alalise, igavese olemise eeskuju ja projitseerib selle teadvusetult kõigele ümbritsevale välisilmas²⁾).

Substantsi mõiste on sellega köidetud olemise probleemiga. Ja nimelt tõeliselt olevana aetigi teda taga kõige muutliku all, taga või sees. Kõneviis: „Kristuses, Issandas” kui substantsi-aalse olevuse äratähendamine on siit pärit. Siitsamast on pärit sakramendi küsimus — „in, mit und unter”. Kuid idealism jätab ikka varju tähelepanemata, kuid psüühiliselt möödapääsemata lähtekoha — inimese enda. Järelikult kaob „mina” täielikult ära absoluutsesse olemisse — Jumalasse või Kristusesse. Ja kristlus

1) Minu küsimise peale substantsi mõiste deduktsiooni kohta vastas endine Tartu filosoof Schmidt-Kovarzyk: „Wir kommen um den Begriff nicht herum.” Praegustele fenomenoloogidele on ta aksioom.

2) Ps. 171—174.

muutub panteistliseks, ebakristliseks. Kristlik uudsus — isiku iseseisev väärtus hävineb uuesti ja kuigi ta oluliselt on kadumatu hoolimata kõigest, siiski puudub tal nüüd teadusline sanktsioon. Ta saab ennast kaitsta ainult veel instinktiivselt, revolutsiooniliselt. Sest legaalne on ometi idealistline panteism, ainult kristliku nime all, kuid kristliku põhja salgamisega. Inimese olemine on hädahohus, seda raskemas, et nimi alles on.

See mõttekäik peaks selgitama olemise tähtsust kristlusele. Olemise metafüüsika pole enam paljas huvitav teadusline teooria, vaid isegi palju akuutsem tegelikult igale kristlasele, kui Hamleti kahtlev küsimus: „Kas olla või mitte olla?” Sest Hamlet identifitseeris ennast oma ihuga, nagu enesetapjad ja surmajanused pessimistid materjalistlisel alusel.

Idealism tunneb ainult substantsi olemasolu. Aktsidents on kaduv. Substants on aga idee. Kuid idee on üldine, mitte individuaalne. Sellega on ka individuum kaduv. Tema on olemas ainult idee juuresolekul (*παρῆναι, παρουσία*), mitte oma ette, vaid ainult tänu idee osadusele (*μέθεξις*).

On aga isik, mina — substants, ja sellepärast substantsi prototüüp, siis on ka sina, tema, nemad — substantsid. Nende suhtumine meiega aktides, kujutlustes on aktsidentsid, kuid mitte olematud, vaid olevad. Sellega on substantsiaalse olemise kõrval olemas veel reaalne olemine aktides, mis tekivad võimeist, potentsidest ja ideeline olemine — kujutluste sisu. Ka need ei kao. Sest midagi ei kao, mis kord olemas on. Kuid ta pole mitte alati teadline, vaid teadvuseta või alateadline. Suur osa liikumist käib nende teadvuse astmete vahel, kuid on ikka olemas.

Kokkuvõttes saame järgmise pildi teadvuse koosseisust:

1. Ideeline olemine — tunnetusfunktsiooni sisu ja objekt, millele üksi suhtuvad tõe ja vale hinnangud.
2. Reaalne olemine — aktid, funktsioonid tegevuses, mis üksi alluvad aja korravormile ja tõelikkuse või mitteolemise kategooriale.
3. Substantsiaalne olemine — minasus, kõige ideelise ja reaalse olemise ühtlane, eneseteadline suhtumisalus. (Uus hinge definitsioon).

Vahe selle ja endise substantsi mõiste vahel ei seisa mitte ainult lähtekoha teadlikes vahetuses, vaid ka substantsi ja aktsi-

dentsi vahekorras. Aktsidents, ise suhtumise avaldus, sellega vähemalt kahest juurest pärit, ei saagi kaduda ainult ühte substantsi, on mõlemist rippuv ja rippumatu, sellega relatiivselt iseseisev ja olev. Sellega on kujutlused ja aktid ka päästetud kadumise eest, isegi alateadvuses.

Ses punktis esineb radikaalne vastolu voolava pan-teistlise idealismiga. Sest seal on ainult substantis tõeliselt olev, kõik muu on ainult paiste (*φαινόμενον*, Erscheinung), nähe ilma olemiseta. Siin aga annab teadline isiku teadvuse analüüs uue saavutuse metafüüsika aluseks olemise ja substantsi mõisteis. Ja selle metafüüsika tulemused annavad meile analoogiliselt uue teoloogia, mis võrratult paremini sobib kristlusega kui senine pool kristlik, pool idealistlik Jumala õpe. Igal tingimusel on aga meie substantis nüüd elav olemine ja mitte lage abstraktsioon, loogika produkt. Sest mina-teadvus ja isiku väärtus ei ole enam vaikima sunnitud ega neela teda enam ükski idealistline moolohh.

5. Hinge funktsioonide jaotus.

Mis tähendus hinge funktsioonide õigel jaotusel võib olla, saab korraga selgeks, kui süveneda Teichmülleri usundtüüpide jaotusesse tema religioonifilosoofias. Selle kandev alus on nimelt funktsioonide jaotus. Ka muud vilja kannab see uus jaotus. Siin ei ole ta siis mitte enam lihtsalt teaduslik uudishimu, vaid äärmiselt viljakas alus.

Uuel jaotusel on kaks iseäraldust:

- 1) Tunne ja tahe on identifitseeritud.
- 2) Liikumine on tahtest eraldatud.

Ehk piltlikult:

V a n a jaotus:	U u s jaotus
1. Tunnetamine.	1. Tunnetamine.
2. Tundmine. {	2. Tunne (= tahe).
3. Tahtmine. {	3. Liikumine.

Selle tabavuse kinnituseks toome kaks näidet. Otse entsüklopeediline T. E l s e n h a n s, Lehrbuch der Psychologie 1912 kirjutab lhk. 301: „Ei taha kuidagi õnnestuda eraldada tahtearenguist seda, mis tahtmisele annab alles tema tähenduse, tundetegurid, jne. K a r l G i r g e n s o h n, Der seelische Aufbau des religiösen Lebens, lhk. 218 konstateerib juba pealkirjas: Die Aktivität

(Gefühl = Wille), et katseisikud suure visadusega tunde ja tahte nimetusi otse sünonüümidenä tarvitavad. See äärmiselt huvitav leidis jääb aga kutselistel hingeteadlastel täitsa kasutamata. Teichmüller aga annab (Rel. phil. 26—67) päris aprioorilise deduktsiooni tunde ja tahte funktsiooni identsuse kohta ja leiab selleks isegi kinnituse õigusteaduse rakendamisest kohtupraktikas ja riigielus. Selle jaotuse tulemused on väga kaugeleulatuvad.

a) Tahe ja liikumine.

Tahe saab avalikuks liikumise sihis. Liikumise siht on enne sihi saavutamist ainult kujutluses olemas. Sihi saavutamise lootus esineb mõnutundes. Nii tihedalt on hinge funktsioonid üksteisega köidetud, et siin kõiksugu segadusi ja vahetusi on ette tulnud. Tahet ja liikumist aga tõsiselt ja järjekindlalt üksteisest lahutatud ei ole. Ometi tuleb nende vahel selget vahet teha. Sest tahtmine ei lähe ikka täide. Ning liikumine jääb ära. Ma tahan Londoni sõita, aga mul puudub reisiraha, ja tahtmine jääb puhtaks tahtmiseks. Inimene punastub või kahvatub koguni vastu tahtmist. Liikumine vabaneb tahtest. Nad pole identsed. Ehk tahtejõud on nõrk, ja inimene saab võõra tahte tööriistaks. Ta liigub võõras sihis, vastumeelt, surve või ähvarduse all. Ja kui ta ka sellekski peab teise tahtmise omaks võtma, ometi ei tunne ta sellest mõnu. Ja vähendab ka teise mõnu, kes leiab tahtenõrga tegevuse puuduliku olevat. Kuid peaasi on, et tahe kvalitatiivselt teistsugune on, kui liikumine. Ka tunnetuses on liikumine olemas! Ilma liikumiseta ei pääse mõtlemine edasi. Kui tunnetamine või mõtlemine paigal seisaks, saaks ikka ainult sedasama mõtelda, ja ei saaks seda mitte millegi muuga siduda, ega mingid järeldusi teha. Ka tundeelu (seni kui teda tahtest esialgselt lahus hoiame), ei seisa paigal. Tunne on oluliselt mõnu- või norutunne. Tundel oma sisu ei ole. Mis tema sisuks peetakse, pole muud kui koordineeritud kujutlus, resp. teadvus. Iseäranis selgesti esineb liikumisfunktsiooni puhtus refleksides, nimelt ka hingelistes refleksides.

b) Tunde-tahte identsus.

Tahtel peab põhjus olema, et midagi tahta. Seda põhjust nimetame motiiviks. Motiiv on oluliselt kujutlus, kuulub sellega tunnetusfunktsiooni. Kade kujutleb teise õnne, mida ta endale igatsema hakkab. Võimuahne peab võimumaitsmise ilu kujut-

lema, enne kui võimuhimu tema liikuma, tegutsema paneb. Sellega on funktsioonide tegelik järjekord: kujutlus (motiiv) — tahe (mõnu) — liikumine. Tahe on tunnetuse ja liikumise vahel. Meil on ikka mingisugune meeleolu olemas, kas hea või halb, mõnu- või norutunne. Tema oleneb kujutluste vastavusest meie soovidele, püüetele, ihadele. Mida meie tahame, teeb meid juba kujutluse juures rõõmsaks. Vastupidi, murega täidab meid, mis meile ei meeldi. Iga kujutlus vastab ühele või teisele tunde. Subjektiivsed maitsevahed ei muuda koordineerimise seadust. Liikuma panevad meid mõlemad, kui nad ülekaalus on.

Othello kujutleb Desdemona teguviisi ja tunneb hingevalu armukadeduse pärast, sest tema ei taha sarnast olukorda. Macbeth kujutleb ennast kroonituna ja tunneb rõõmu, mõeldes kroonile: ta tahab seda. Mis vahe on siin tunde ja tahte vahel? Krooni ja armukadeduse kadu on kujutlused, mis moodustavad tahte sihi ja on sellega rõõmu või mure põhjused või motiivid. Olulist vahet tahte ja tunde vahel ei ole.

Kohtuelus on kujutlusteks seaduse paragrafid, tunnistajate ütlused ja asjalikud tõestused. Need annavad tunnetuslise otsustuse kaebealuse kohta, kas tema on kurjategija või mitte. See kujutlus peab selge olema, enne kui kohtuotsus sünnib. Kohtuotsuseks peab aga kaasa mõjuma kohtuniku tahe kooskõlas karistuse nõudega: kurjategija peab karistust kandma, tema ei tohi karistamata jääda, seda ei luba minu (meie, riigi, rahva) õiguse tunne. Kohtuotsus ei ripu mitte ainult loogikast, vaid kohtuniku südame tunnistusest, mis on ka seaduse loomise alusena kui tahe = tunne lubamatuks tunnistanud, et kahjulikud ollused vabadust maitsevad. Veri hkab verehinda. Alles kolmandal kohal tuleb liikumise aparaat: kohtupristav, vangihoidjad, politsei kui liikumise orgaanid.

Niisama on lugu seadusandluse juures. Mitte loogika ükski ei otsusta. Vaid otsustab tahe, mis kujutleb seaduse või seaduse puudumise tagajärgi. Tahe ise nõuab seda, mis rahuldab. Meie ei lepi halbade teedega, sest need teevad meile palju tüli ja tusk. Meie tahame liikuda häadel teedel. Sellepärast valime esitajaks riigikokku, kes meid rahuldavad heade teede seadustega. Häda neile, kui nad meie usaldust (tunnet = tahet) ei vaigista. Kui meil on hulk seaduse vorme otsustamiseks ette pandud, mis meid ei huvita, ei leia meie seisukohta. Otsustav on ikka meie huvi-tundeline osa, mis töötab meie soovitäita. Kui ei

ole huvi, oleme ükskõiksed, ei tunne, ei taha midagi. Puhas mõistus, puhas loogika ei liiguta kedagi, kui puudub tunde-tahte ollus. Alles kui kujutlus motiiviks saab, kui ta äratab meie tunde, see on: meid paneb tahtma, igatsema, nõudma, siis alles on tegemist h i n d a m i s e g a, v ä ä r t u s e g a, seisukoha võtmisega. Loiduse, hoolimatuse, ükskõiksuse etteheide ei taba mitte nende loogikat, keda meie arvustame, vaid nende tunde = tahte, hindamisvõime puudust. Sellega on tunde = tahte funktsioon, kui motiivi esitaja o t s u s t a v a tähendusega. Ilma temata ei saa kujutlust viia liikumiseni, sest puudub vahelüli.

Õeldust on näha, kui suur tähendus h u v i äratamisel on, olgu kasvatustöös, misjonitöös, kihutustöös. Isikut ei saa mitte kuidagi kaasa kiskuda, kui ei taba tema tunde-tahte-elu. Tõsine äratus ongi ainult niisuguste koordineatsioonide jalulesäädmine, kus kujutlused omavad motiividena liikumapaneva jõu.

Sellega peaks ka funktsioonide omavaheline koordineatsioon peajointes enam-vähem selge olema.

IIL T u n n e t u s.

Tunnetuse ja teadvuse lahutamisest oli juba kõne.

Nüüd küsime: kuidas on tunnetuse enesega lugu?

Vastus: Tunnetus tekib koordinaatide kindlakstegemise teel kõigi hingefunktsioonide osavõttel.

Tunnetamine pole mitte ainult ühe funktsiooni asi. Sest ka tunnetamiseks on motiivi tarvis — uudishimu või teadusehimu, mis rahuldamist nõuab, näit. ülesande lahendamine, mõistatuste mõistatamine, probleemide ülessäädmine, küsimuste üleskerkimine, konfliktide otsustamine. Tõe mõiste pole mitte ainult loogika asi, vaid ka tõe o t s i j a rahuldamine otsimise t e g e v u s e tagajärjel. Ja tõe hindamisel on ka isikul suur tähendus, sest tõe maksab ainult sääl, kus teda tuntakse. Ta ei ole mitte isikust väljas. Tõde, ka kõige objektiivsem, peab ikkagi isiku vara olema. Ilma selle tingimusest puudub tal väärtus. Nõnda on tõe tunnetamine ka tunde ja liikumisfunktsiooni asi. Sest mõtlemise tegevus on liikumine tahte sunnil, mis peab rahulduse tooma tagajärjena.

See tõemõiste erineb radikaalselt idealistilisest ühefunktsioonilisest tõemõistest, kus teised funktsioonid pole mitte koordineeritud, vaid subordineeritud tunnetusele alamate astmetena. Sarna-

sel korral on loomulik, et puhas objektiivne mõtlemine kui kõrgem vaimline tegevus isiku äraneelab. Isik on siis isegi abstraktsiooni teel kättesaamatu, sest tema minateadvus, mis tõepoolest on tähtis tunnetuse suhtumispunkt, ei tule üldse arvesse. Ja Plaato järele ongi filosoofia kõrgem siht — surm. Teaduse „objektiivsus” tahabki tõesti isiku surm olla. Mis jaoks siis veel teadusemehi ülistada? Vist küll selleks, et meie nende õpetust isiklikult ometi väga maitseme, sellega eksides rängasti idealistlike objektiivsuse vastu, mis isikust eraldatud projektsioonina tahab järeleandmatult isikust „kõrgemal” olla. Ja kui meie sellega ei lepi, peame endid laskma süüdistada subjektiivsuses või relatiivsuses.

Muidugi küsitakse, mis mõte siis sarnasel tõemõistel enam on kui endisel? Just usuliselt on see tähtis. „Tõde peab teid vabaks tegema!” Kui ta paljas tundus on, mis vabadust võib ta siis isikule tuua? Siis võib ta tõesti ainult teoreetilise lunastuse tooja olla, nagu gnoosis. Ja meie praegugi laialt maksva idealismi mõjul ongi nii, et ei mõisteta lunastusega palju peale hakata. Ta ei olegi teooriast kaugemale jõudnud. Nietzsche on tõesti hea pilgata: „lunastatud peaksid teisiti väljanägema!” Tõemõistel, mis isikule oluliselt kahjuks, ja mitte ainult perspektiivsest seisukohast, vaid igal tingimusel, ei saa väärtust olla, kui ta suuremale väärtusele — inimesele — takistuseks on. Kuna aga väärtuse andmine tunde-tahte funktsiooni asi on, nagu juba nägime, siis kuulub see funktsioon paratamatult ka tõe ja teeb ta alles viljakaks oma teleoloogilise liikumise printsiibiga õiges sihis või suunas. Tõde ei ole enam surnud, vaid on elavaks saanud. „Mina olen tõde!” „Kes tõe häält kuuleb, see käib minu järel.”

Minateadvus on tõe element. Ta laiendab tunnetamise piire ja teeb võimalikuks isegi Jumala tunnetamise, mida idealism kunagi ei ole suutnud. Sest uued tuntuksallikad — uued suhtepunktid on leitud isiku ja tema funktsioonide teadvuses ja nende koordinaatsioonides.

Selle peale vaatamata ei killune ega lõhestu teadus ega tunnetus. Vaid just isiku substanttsiaalne ühtlus on nüüd tunnetuse ühtluse tõeline tagatis. Ei ole enam vaja juttu teha ühtluse „tun-gist” kui mingist ebamäärasest nähtest, mis juhiks põhjendamatu hädaohtliku monismi poole. Vaid nüüd teame nimelt kindlasti, et siin mingi ebamäärase ega kahtlase tungiga tegemist ei ole. Meie isiku teadvuse ühtlus, substantsi ühtlus, mis ühendab kvalitatiivselt erilaadilised funktsioonid, on ka kõige ühtluse prototüüp.

Sellepärast on meil absoluutselt võimata tunnustada kahte absoluutset vastandit ilmaprintsiibina, kahte isesugust loodust või universumi, kahte jumalat. Meie eneseteadvus oma tervikus on meie ainus välisilma tuntuse alus. Kõik muud on analoogia. Ei ole siis ka kahesugust mõtlemist, vaid ainult üks. Mõtlemine kui nii-sugune, peab nimelt üks olema. Mingid kvalitatiivseid vahesid mõtlemise ja mõtlemise vahel ei saa olla.

Senise harutluse põhjal oleme jõudnud selgusele, et 1) tunnetus ja teadvus tulevad kvalitatiivselt lahutada, ja 2) et tunnetus töötab koordineerimises tunde- ja liikumisfunktsiooniga (nagu näidatud tõemõiste juures).

Kuna semiootilisest tunnetusest juba lühike seletus oli, tuleb veel viibida spetsiifilise tunnetuse allikate juures.

Idealistide õpetuse järele on tunnetamisel kaks põhiallikat: meeltemärked ja aruideed (kategooriad). Selle vastu on ütelda järgmist. Meeltemärked tulevad küll arvesse vahenditu teadvusena kui suhetuspunktid, nimelt semiootiliselt. Kuid nemad on ainult üks osa liigist, kus on tegemist vahenditu teadvusega. Nemad kuuluvad ainult liikumisfunktsiooni ja sedagi on ainult füsioloogiliselt mõeldud. Sisemise meelena leiame küll ka tunded arvestatud olevat. Kuid vahenditu teadvusena puudub täiesti *miniateadvus*. Vastupidi ei saa ideesid või kategooriaid mitte vaadelda ega tarvitada tuntusallikatena. Ideed kui „intellectus ipse” (Leibnitz) ei või ühtlasi enese allikas olla. Idealism ongi sunnitud neid paigutama väljaspoole tunnetust, andma neile oma ette elu või olemise, nagu näitab nominalismi ja realismi tüli. Nii saavad ideed lõpulikult projektsiooni iseloomu.

Ideede tunnetamine ei pidanud mitte enam tõestatav olema. Sest oma lihtsuse, ühest ainsast elemendist koosneva iseloomu tõttu ei peetud neid enam edasi tuletatavaks millegist muust. Ja nagu valgus iseenesest selge ning läbipaistev on, nii pidid ka ideed iseenesest selged ja arusaadavad (evidentsed) olema.

Objektiveeritud, hüpostaseeritud idee ei pääse aga kuidagi tunnetaja mõtleja ligi, kui tema objektina subjektist lahutatakse. Subjekt on ju ideelage, sest idee on rippumatu, iseseisev. Kes peab ideid mõtlema? Ja kuidas saab neid mõelda, kui pole silda idee ja inimese vahel? Tuleb subjekt ja objekt ühendada. Kuidas?

Kas nüüd tunnetab üks idee teist, või iga üks iseennast? Kuidas võib aga ruumi idee tunnetada aja ideed, või võrdsuse idee

ebavõrdsuse ideed? Jäävad ideed aga isoleerituiks, kuidas võib siis tunnetus kasvada?

Meil tuleb ideedest loobuda, kui lihtsaist absoluutseist kvaliteetseist. Ja tunnetust tuleb otsida suhtumises suhetuspunktide ja vaatepunktide kaudu. Ja ideedki pole mitte lihtsad kvaliteetidid (nagu ilu, headus jne.), vaid otsustused, koordinaatide süsteemid, nagu iga mõiste ja mõte, mille kohta on võimalik aru anda, nii pea kui suhtepunktid ja vaatepunkt käes. Sellega on antud ka uus definitsiooni võimalus. Genus proximum ja differentia specifica ei võimalda definitsiooni, kus üks neist või mõlemad puuduvad, nagu Jumala või universumi juures. Näeme aga nüüd igal pool elus ja mõtlemises kõiksugu koordinaatsioone mitmesugustest vaatepunktidest, siis on võimalik defineerida ka seda, mis seni võimata oli. Hierarhhiline definition ei ole mitte täielik, vaid on ainult üks osa koordinaatsiooni võimalustest.

Subjekti ja objekti ühinemise kohta on aga ka võimalik seletust anda, ilma neid identifitseerimata. Isik (mina) kui substantants jääb puutumata. Tema reaalne tunnetusfunktsioon (akt) ühineb kui subjektiivne külg oma objektiga, kui tunnetuse ideelise sisuga. Idee ei ole enam isoleeritud hüpotaasina ega projektsioonina. Isik ei ole uppunud tunnetusse. Funktsioonide õigused pole kitsendatud. Nende vahekord pole rikutud. Kõik on alles ja olemas ning hästi tasakaalus. Tunnetus on koordinaatsioon. Tuntusallikad on suhtepunktid ja vaatepunkt seob neid.

Esimesed suhetuspunktid tulevad loomulikult kogemustest. Kogemus ise sisaldab aga aprioorilisi ollusid. Näiteks, kui inimene loetlemise sõrmede varal ära õpib ja viieni või kümneni lugeda mõistab, siis võib ta nende arvudega loetleda ka õunu, kartulid, pliiatsid, hobusid ja kõik, mis ette juhtub. Arv kui mõiste saab vabaks mõisteks. Ta on vaba esimesest rakendusest ja on nüüd piiramatult rakendatav, sellega apriooriline. Nii saab vabaks iga mõiste, ka „mina” ja „sina”. Ainult mitte puhtsingulaarsed, nagu Jumal, absoluutsus, universum.

On esimeste suhtepunktide ja isikuteadvuse abil tekkinud juba mõni mõiste, kui koordinaatide süsteem, siis annavad nemad juba, uute suhtepunktidenä kasutatud, uusi tunnetusi ja suurendavad teadust uute koordinaatidenä. Kui koordinaatideks on

tunnetused (mitte teadvus), nimetame uut tunnetust — spetsiifiliseks.

Uus tunnetusteooria annab ideedele või kategooriatele koguni teise tähenduse. Projektiivsuse iseloomu kaotavad nemad täielikult.

Tuntuse maksvust kindlustab inimhinge ühesugune konstitutsioon. Et aga andekuse astmed, huvide suunad ja kogemuste hulk ning järjekord erinevad, siis on loomulik, et kõigil mitte ühesugused saavutused ja seisukohad ei ole. See ei vähenda aga mitte teaduse maksvust. Loogika ja matemaatika pole sellepärast mitte vähem maksvad, et nad paljudele tundmatud on. Subjektiivsus ei seisa mitte teadusliku tõe mitmesugustes võimalustes, isikliku maitse järele, vaid puudulikus vaimutegevuses.

IV. Uus metafüüsika.

Idealistline metafüüsika ei sobi kristlusega, sest et ta inimese kaotab enne ühte funktsiooni — mõtte üldsusesse — ja siis lõplikult. Niisama ei tunne tema isiklikku Jumalat. Usk muudab tema puhtaks tuntuseks — gnoosiseks, lunastuse tuntuse ilmutuse müüdiks. Hulk teisi järeldusi annavad endid igal samul tunda. Et aga teist filosoofilist süsteemi ei olnud valida kirikuisadel, siis sai evangeelium enam-vähem idealistlike tõlgituse. „Usuks” jäi see, mis tõrkus ühinemise vastu idealismiga, aja jooksul aga selle eest sai mõistuse ohvri maigu, kui „vastolu” teadusega.

Idealismi arvustus näitab aga, et tema ei ole absoluutne filosoofia. Kristlus pääseb vastolust teadusega ja võib oma põhinõuete kohaselt moodustada oma metafüüsika niiasma teaduslikult ehk veel teaduslikumalt kui senine idealistline, mis ristiuskus enam varjas kui toetas.

Ilmavaadete kriitika, mis seda õigustab, on meil juba tuttav.

Esimene mõiste, mis metafüüsikas (ontoloogias) kõne alla tuleb, on olemise mõiste. Imelikul kombel on senises filosoofias seda mõistet kaunis endastmõistetavaks peetud, sellest hoolimata, et teda küll ja küll on käsitatud juba eleaatide ajast. Väga pealetungiv on ses suhtes positivistiline-sensualistline vaade: olemas on, mida tajume meeltega. Tõepoolest on meie meelte saavutatud kujutlused meie oma töö, kuigi välise mõju kaasabil. Meelte tegevus on nende kujutluste juures möödapääsemata. Et aga meeled mitte alati tõelikkusele ei vasta, näitavad optilised

pettused, unenäod, pildi suurendamised ja vähendamised, hallutsinatsioonid, auditsioonid.

Meie tajumisele pole välisilmast saadud pildid tõeliselt muud kui meelelise teadvuse suhetusühtlused, millel meie tunnetuse jaoks on ideelise olemise väärtus. Nende tajutud objektide reaalne olemine pole sugugi kindlustatud (fata morgaana, vikerkaar), vaid ainult tuletatud või järeldatud, sellega otsustus. Enne otsustuse kindlustust olemise suhtes tuleb küsida: mis suguse iseloomuga peab olema olev, et teda tõesti võib olevaks pidada?

Tõeliselt olevaks tunnustasid juba eleaadid ainult selle, mis muutmatu on kõige muutlikkuse sees. Seda tõeliselt olevat substantsi on tahtnud kätte saada abstraktsiooni teel. See meetod annab aga niisama hästi tagajärgi substantsi olemise kohta, kui kapsa ja härja mõiste abstraktsioon toiduaine mõisteks. Kui kõik meeltega tajutavad asjad ja esemed annaks abstraktsiooni teel materia mõiste, siis oleks materjalism põhjendatud. Niisama põhjendatud oleks siis vähemast iga taime- ja loomaliigi mõiste. Siis peaks ka puhas liik, puhas materia reaalselt võimalik olema. Kuid seda ei ole. See pole muud kui abstraktsioon, mis ometi pole saavutanud tõeliselt oleva.

Katsume teist teed. Meie leidsime enne, et olemise ühtlus on otsustus (järeldus). Järelikult on olemise mõiste välisilma kohta kusagilt tulnud, mis välisilm ei ole. Arvame välisilma maha, jääme ise järele ühes olemisega. Kas olemine käib nüüd meie hingeluga või tegevusega kaasas? Siin tekib uus raskus. Meie hingetegevus on väga rikas muutliku olluse poolest. Olemine pidi aga muutmatu, identne olema. Pealegi ei otsi meie mitte olemise sisu, vaid olemist ennast. Ühtlane olemise juures ei või ka mitte vorm olla, nagu mõni looma või lille tüüp. See annaks küll meile idealistlike metafüüsika tagasi ideelise olemisega, kuid tüüpide kui niisuguste tõeline olemine meid enam ei valluta. Selle meetodi juures kaotaksime nimelt reaalsuse. Sest mõiste ei vastaks ometi mitte olevale.

Kui nüüd abstraktsioon meid mingil teel olemise enda juure ei juhata, peame teist teed otsima. Juba enne on meil kõnet olnud sellest, et kõike ei saa kätte loogilise deduktsiooniga. Peame leidma niisuguse tee, mis oluliselt erineb ainuüksi loogiliste vahendite tarvitamisest. See teine tee on intellektuaalne intuitsioon. Tema spetsiifiline iseloom ei seisa

mitte arumõistete üldsuses (see omadus on kõigil elementaarsetel tundesallikail, mis on ükskõiksed rakenduste arvule, nagu vabaks saanud mõistedki), vaid selles, et arumõisted suhte- või vaatepunktidenä ühendavad vaatluseseme elemendid teadvuses tervikuks, sellega kaotades nende eraldattuse. Arumõiste formaalsus (nagu kvantiteet) avaldub sellega ükskõiksuses objektile, tema materjaalsus — uue oma-pärase sisu ilmutuses. Intellektuaalne intuitsioon on köidetud otsekohe teadvusega ja tema ilmutusega, nagu näiteks ka värvide, toonide, maitse tajumise juures. Intellektuaalsus eriliselt esineb harjumuse teel kiire taipamise juures seal, kus mitte lihtsate, vaid koostatud elementide koguga — suhetud ühtlusega tegemist on, ja see ühtlus ometi mitte järeldus ega otsustus ega abstraktsioon ei ole. Siia kuulubki *minateadvus*. Sest tema on ühtlus oma funktsioonide koordineerimisega, ideeliste kujutluste sisuga, meelemärgete ja tegevuse aktidega ja nende teadvusega, ühes üksuses, lahus ja segamata.

Enesevaatluse (introspektsiooni) õigustuse üle vaieldakse juba aastakümneid, iseäranis psühholoogias, kartes subjektivismi. Nüüd aga peaks meil selge olema, et tõepoolest ilma distsiplineeritud enesevaatluseta üldse mingit tundust ega teadust olla ei saa. See käib ka looduse filosoofia kohta, nagu pärast selgub.

Jatkates nüüd hingeelu avalduste vaatlust, leiame, et nende võimalus üldse oleneb sellest, kas on keegi või midagi, kellega või millega nad suhetud on nende tekkimise mõttes. Mõtlemine, tahtmine, liikumine saab *minule* alles reaalseks, kui — mina mõtlen, mina tahan, mina liigun. Ilma minu eneseta ei ole ka *minu* elu- või olemise avaldusi. Need avaldused on reaalsed alles *minu* pärast. Ilma minuta oleks nad üldse ilma *minusse* suhtumata, sellega *minule* olematud, ja *üldse* olematud. Olemise mõiste ainsad allikad ei ole hingetegevused milgi tingimusel, sest et nad ise on teise suurema ühtluse tingitud. See suurem ühtlus aga, mille tajume intellektuaalse intuitsiooniga, on *substants*, kui oma aktsidentsi põhjus. Esimene *substants*, mille inimene leiab, ükspuhas kui suure teadvusega, on tema ise. Paratamatult on tema enese seisukoht, olgugi perspektiivselt, kõige muu ilma tunnetamise alus. Muidugi on see n. n. naiivse realismi aste. Kahjuks on ta väga püsiv. Faktiliselt ei tõuse tunnetus ka kõrge- mail astmeil üle esimesest leidusest — enese analoogiast. Isegi siis, kui idealistiliselt lähtutakse „välisilmast”, on see välisilm

ometi enesepeegeldus, ka seal, kus pealt näha ohverdatakse enese isik. See „askeetiline” tunnetus, usk faktide ja objektide sisse, on heatahtline enesepettus.

Kuigi süstemaatik vaikib eeldusest või lähtub n. nim. „objektiivsest” ilmast, tema eelduseks on ikka teadvus, nagu juba näidatud tõemõiste analüüsi juures (p. III. tunnetus). Asume teadvuse analüüsile, siis leiame endal vahelduvat tegevuse, mõtlemise, tahtmise olevat. Kõik see tegevus suhtub alati ni ütelda ühe keskpunktiga, mis aga ise ei leidu üksikute aktide sisus, sest sisu kuulub temale, kui tervikule. Meid huvitab nimelt see suhtumine tegevuse ja tegija, mõtlemise ja mõtleja vahel, tahtmise ja tahtja vahel, kui küsime: Mida teeb? mida mõtleb? mida tahab tema? Tegevuse sisu kuulub siia sedakord suhtepunktina. Anname küsimisele vormi: Mis on, mida ta mõtleb? — siis leiame keeleliselt kopulatiivse vormi sisu või objekti olemise äratähendamiseks. See olemine on köidetud suhteliselt mõtleja või tegutseja isikuga, nagu atribuut või aktsidents. Nimetame selle olemise ideeliseks, millega tähendatakse mõtet või temale vastavat tegu või tunnet sisuliselt, küsimise peale „mis, mida?” Ta vastab klassilisele terminile *εἶδος* ehk *ἡ οὐσία κατὰ τὸν λόγον*. (Viimase sisu on Aristoteelse juures küll laiem, sest ta ei eralda selles reaalse olemise ideelisest.)

Edasi analüüsides leiame, et mõtte, tunde, tegevuse vahelduses seesama motiiv või sisu kordub uues aktis, sellega vabaneb endisest tegevusest ja esineb uues tegevuses. Mõte võib n korda ette tulla. Mõte ise on identne, kuid mitte akt. Suhtumises ideelisele olemisele, funktsiooni sisule on akt — reaalne, tõeline. Ka teda ei saa kätte abstraktsiooni teel, sest ta kuulub teadvusele. Keeleliselt väljendub reaalse olemine existentsiaal-lauses ajavormes, sest üksikud aktid on ajaliselt lahutatud. Et neid kahte olemist lahus tuleb võtta, näeme neid kõrvu säädes nende eritunnustest. Ideeline olemine, kuigi ta kordub, on oluliselt üks (teatud taje, mõiste, draama, jne.). Reaalne olemine, ideelise rakedus, võib korduda piiramata paljus (teatud värvi nägemine, draama ettekanne jne.). Kuna akt iga kord uus on, mitte seesama, on sisu identne. Aktid on lahutatud aja poolest, sisu on rippumatu ajast. Vahede vaatepunktid nende kahe olemise vahel on sellega: Ainsus — paljus, identsus ja teissus, ajatus ja ajalikkus. Sellegipärast on mõlemad üksteisega alati seotud. Ei

saa mõelda ilma mõtteta, tahta ilma teatud tahteta, tegutseda ilma teota. Ühendus ja lahutus on koos, nagu Chalkedoni formule: segamata ja lahutamata (Kristuse kaks iseloomu). See ime-line tasakaal ulatub väga kaugele.

Kuidas on äga kahe iseloomult erineva olemise ühendus võimalik? Kui vahelduvad kujutlused, tunded, teod — kas on igaüks oma ette iseseisev? Kust meie teame, et kujutlusele a järgneb kujutlus b, tundele α tunne β , et kujutlused isekeskis kombineeruvad, koordineeruvad mõisteteks? Ja kui nad ka ühinevad teiste funktsioonidega, kas saab neid võrrelda õhus rippuva ahe-laga? Kust tekib vahe a ja b, α ja β vahele? Kuidas on võrdle-mine võimalik? Kuidas annavad a ja b = ab? Mingi kolmas suurus on tarvilik ühenduseks ja võrdluseks, kellele mõlemad antud omased. Ja sel kolmandal peab teadvus olema ühe ja teise kohta, vahest ja ühendustest. Temal peab akt olema ja ka akti sisu olema. Ja ta ise peab ka olema see, kel mõlemad on. Enesele ei või ta mitte ainult ideeline või reaalne olla. Siis ta ei oleks mitte kolmas, vaid üks neist kahest. Oleks ta üks neist kahest, siis oleks ühendus jälle, kuigi olemas, ometi seletamatu. Aktid ja sisu oleks siis jälle iseseisvad. Mõte oleks küll akt, kuid ilma mõt-lejata, tunne ilma tundjata, tegu ilma tegijata. Nõnda mõtleb aga tõepoolest idealism. Missugune mõttetus on Fausti katse Joh. ev. proloogi parandada: Alguses oli tegu. Sest tegija ei hu-vita teda. Logos aga pidi isik — Jumal olema (kuigi ainult ühes funktsioonis!?). Kui ideeline olemine, kujutlused üksteisega koordineeruda ei saa, siis ei vii ka nende esinemine reaalseis mõtteaktides meid edasi, siis kaob ühendus, hoolimata kahe ole-mise koordineerimisest. Iga kujutluse ja akti paar oleks igast teisest paarist täielikult isoleeritud. Niisama iga tunde sisu vastavast aktist (reaalsest tundest). Keegi peab olema, kes neid ise-keskis ühendab. Ja see on — isik, mina. Tema reaalsus peab sellega veel olulisem olema, kui reaalse olemise oma. Teda to-hime substituutsiks nimetada, ja tema olemist substituutsiaalseks. Sest tema on oma kujutluste ja muu ideelise ole-mise, oma aktide ja kõige reaalse olemise ja nende koordineeri-mise põhjus. Tema ise on kõige selle juures identne oma kon-tinuiteedi poolest.

Nüüd on meil võimalik vahet teha teadvuse ja eneseteadvuse vahel. Eneseteadvus on substituutsiaalne. Teadvus kõib ideelise ja reaalse olemise kohta. Meil on teadvus oma kujutlustest, tun-

netest, aktidest, kuid endast on meil eneseteadvus (mitte tunnetus).

Meeletuletades, et definitsioon on koordinaatide fikseerimine loogilise koha leidmiseks, kus mõistet tabada (sest et abstraktsioon ei küüni), defineerime nüüd „mina” kui arvulises ühesuses antud, enesele teadliseks saanud kõige teadvuses antu ideelise ja reaalse olemise suhtumispõhja.

Selle definitsiooni valguses peaks selge olema, et enese olemist ei saa kunagi kätte süllogismi ega abstraktsiooni teel. Ja ka teadvusest lähtumine aitab ainult loobudes projektsioonest, olgu nad idealistlised või materjalistlised.

Substantsi mõiste on iseäranis tuttav Spinoza pärast. Tema järele on substants iseeneses, modus (aktsidents) teises. Pärit on see vaade Aristoteeleselt. See vahe ei ole kindel. Selle järele võib mõlemid kergesti äravahetada. Marmorikuju on kivist. Kivi on substants, kuju — modus? Ometi on pilt ideeline. Ta ei ole mitte igas marmoritükis, vaid ainult selles. Suurekstegeva klaasiga teda ei leia. Tõepoolest on ta ideeline ja ainult oma ette olemas, tajutav intuitsiooniga, nagu iga iludus. — Planeet peaks modus olema. Sest ta on ruumis (laotuses). Teda tunnetatakse (nagu Neptuuni) teiste kaudu. Siiski oli see tunnetus võimalik ainult, et ta ise mõju avaldas teiste taevakehade liikumise peale. Järelikult tunnetati teda ometi tema enese kaudu. Sest ta oli enne ja eneses — substants? Peale selle ei ole meie taje mitte asi väljaspool, vaid meie oma kujutus. Meie võime kõigest midagi teada, ka olemisest ja substantsist ainult oma eneseteadvuse kaudu, mis annab meile suhte- ja vaatepunktid, sellega väliste asjade ühtluse kui suhteühtluse või koordineerimise, ühtlustatud intuitsioonis. Sellega tuleb ka substantsi ja aktsidentsi otsida meis endis.

Milles seisab vahe endise ja uue substantsi mõiste vahel? Vahe on see, et endine substants absorbeerib aktsidentsi. Idealismi panteistiline tendents annab ennast analoogiliselt ka substantsis tunda, nagu intellekti kõikvõimsuses. Meie aga ei neela ega hävita midagi. Ja nüüd tuleb avalikuks olemise kolmekordse piirelduse väärtus. Aktsidents ei kao ära, kuigi ta kuulub substantsile. Aktsidentsil on metafüüsiline olemine nimelt aktsidentsina. Ta ei muutu kunagi substantsiks. Substantsil on aga oma olemine. Ta ei muutu kunagi aktsidentsiks. Kuna Plaatost

Hegelini ja hiljemgi kõik peale substantsi paljaks paisteks või nähteks peetakse ja järelikult väärtusetuks, ilmub siin kõige suurem vastolu tervele idealismile ja temast ole-nevale panteismile¹⁾). Sel alusel alles saab võimalikuks ka teoloogiat õieti põhjendada ja eetikat õigesse valgusse saada, inimese väärtust tuletades tema substantsiaalsusest.

Substantsiaalse olemise analüüs peaks meile selgemini näitama, kui ükski muu asi, missugusesse ebamäärasusse seisukorda on sattunud „kristlik” hing. Ta kõigub primitiivse animismi ja platoonilise idee vahel. Valida on tal mingi arusaamatu varjulise olemise või mitteolemise vahel. Naiivne realism oma sensualistlise tunnetusega ja materjalistlise põhiheliga või tagaseinaga, oma eksliku ja petliku „reaalsusega” teeb järelejätmatu õõnistamise tööd ja kuulutab, nagu Kanti suu läbi, substantsi (hinge) kui „asja eneses” kättesaamatuks! Analüüs keelatakse juba ette ära, tema tunnetamine tehakse naeruväärseks, ebateaduslikeks. Ja kõige selle järele peab usuteadlane uskuma ja kuulutama „hinge surematust”? Variseerlus on aga, tänu idealismile, nii otse immanentseks teoloogia tuumaks tehtud. Usuteadus on filosoofiliselt invaliidiks muudetud. Kuidas võib siis ristiusul jõudu olla? Usuline „heroism” peab ju loogiliselt meeletuks saama. Sest „teadus” kui niisugune on, ikka ühekülgse idealismi ja tema provotseeritud reaktsioonide surve all pöördunud ümber. Tulevane usukuulutaja on otse olude sunnil ja teaduse nimel asetatud võllas kõikuva laiba kohale. Kas ei peaks teda ennast tabama hirmus otsus: „Lase surnud oma surnud matta!” Mitte kogemata, vaid selle tõelise raske traagika iseloomustamiseks valime teadliselt kisendavaid pilte, ilma isikliselt kedagi süüdistamata, kuid kindlasti rõhutades vastavalt tuletatavaid kohustusi.

Muidugi tõuseb ühes sellega rida uusi probleeme. Nende tekkimine pole mitte ainult loogiliselt, vaid ka praktiliselt põhjendatud. Sest meie tunneme juba tõe elulist väärtust, mida nimelt ristiusk rõhutab juba algristikogudusest päle.

Vaielus idealismi ja ristiusu suhete kohta on viimasel ajal väga elavaks saanud. Terve rida autoreid on selle küsimuse kallale asunud: E. Hirsch, W. Lütgert, E. Brunner, H. Gross, Fr. Brunstäd, Kurt Leese, R. Paulus, K.

¹⁾ G. Teichmüller, Wirkl. u. scheinb. Welt, lk. 126 j.

Dunkmann, W. Elert, R. Seeberg, G. Wehrung, J. Wendland, H. Stephan ja p. t. Mitte kellegi juures neist, ka idealismi eitajate juures ei leia meie ligigi sarnast selgust, kui Teichmüller'i juures. Tema ületab seni kõiki. Ja meil on tõesti põhjust oma Tartu valgust austada ja tema juhatus tõi- selt võtta. Tema väikene populaarne raamat, „hingesuremattu- sest“ (Über die Unsterblichkeit der Seele) sisaldab enam süsteemi kui Lütgert'i kolmeköiteline „Das Christentum und der deut- sche Idealismus“ ja hulk teisi uuemaid teoseid.

Ristiusu olemuse süstemaatiline tunnetamine (muidugi mitte enam idealismi eeldustel) on äärmiselt suure tähtsusega küsimus igas suhtes ja suunas. Ükski kirikupoliitiline jõupingutus ei rah- vuslikes mõttes ega rahvus- ja kirikutevahelises ulatuses ei pääse paigast, kõige paremate püüete ja algatuste peale vaatamata, kui põhialuste kohta selgust ja kriitikat ei ole. Ristiusu järje- kindel, hoolimata puhastamine idealistlistest ollustest on otse karjuvalt hädaline küsimus. Tema astub kaugele üle kitsa teaduse raamide välja ja nõuab terve kultuurfilosoofia revis- joni ühtlasi, kõigega, mis iganes sinna puutub, paistku see küll väga nõrgas ühenduses krist- lusega olevat

Meil pole sugugi teadmata, kui raske isegi usklikele kristla- sele on mõista ja uskuda „immaterjaalset“ substantsi. Hinge mõistete all sattusime selle peale juba spiritualismi juures, mida meie juba siis ei tunnustanud. Järelikult pole meie immater- jaalne „substants“ mitte spiritualistline, ja on ometi substants, kuid siiski mitte materjaalne. Tähendab, see termin pole mitte ühemõtteline. Brunstädt'i pilge meid ei taba, sest meie ei tun- tusta dualismi, meie immaterjalism pole mitte spiritualistline. Meie mateeria mõiste on teine, kui dualismil. Meie seisame prrsonalistlise ilmavaate alusel, mis ei tunnusta ma- teeriat ega tema vastast **printsipi** substantsiks ega printsibiiks, sest et universum ei või koosneda substantsiaalseist vastoludest, mis lõhuks universumi pooleks päris oluliselt. See ei tähenda mitte absoluutset vastolude eitamist, lex contradictionis'e salgamist, vaid ainult vastolude substantsiaalsuse eitamist, mis oleks projektiivne nagu Iraani usus (parsismis). „Idem est Deus agens omnia in omnibus“ (1. Kor. 12, 6) paistab vahest liiga julge sõna täies järjekindluses

mitte ainult kristlaste, vaid ka paganate ja looduse kohta võetuna. Vahest ei olnudki see sõna nii suurelt mõeldud, kui ta tõesti on — printsiiibi ühtluse pärast, kelle sees „meie elame, liigume ja oleme”. Vahest on ses valguses „kurjale mitte vastuhakkamine” tõsisem „kurja” kasutamine Jumala riigi otsarbeks, kui Tolstoi eksegees, mis nõuab oluliselt passiivset alistumist uuele „seadusele”. Selles paradoksilikkuses tohime õigusega näha kristlikku huumorit, mille idealism loomulikult pidi äravarjama oma pseudoasketismi pärast, mida ta ei suutnud ära võita, andes sellega maailma valitsemise nõrkuse kätte. Kas ei paista ses valguses uus koidupuna tegelikule usuteadusele ja õigele kirikupolitikale?

Algristikogudust ei saa meie igas suunas kaugeltki eeskujuks võtta. Meie autoriteet ei ole mitte algristikogudus, vaid Kristus. Missugune tema tõesti oli, ja kuidas tema sõnu mõista, seks on meil tee leitud. Meie võime tema sõnu ja mõtteid paremini rekonstrueerida, tema irooniat, huumorit, paradokse õigemini tabata, kui tema kaasaegsed ja järgmised põlvned. Need kannatasid rängasti eshatoloogilist kärsitust, kuna meil tempo kiirusest hoolimata, aega rohkesti on, anduda täielikumalt temale, kelle lunastust meie mitte ei võta, kui paljast ukseavamist, vaid otse paradiisi keskele saatmisena kõige avaramas mõttes.

Väga palju tuleb meil ümbermõtelda, ümberhinnata. Jumala seletamatu sallivus saab meile arusaadavaks. Ilma fanatismiga, lubame endid fanaatikuiks pidada pädagoogilistel põhjustel. Suur usk Selle sisse asub meie hinge, kes ei lase meie juuksekarva („asjata”) langeda. Sest kõik on tema kavas ettenähtud, isegi perspektivism ja projektivism, muidugi mitte metafüüsika jaoks.

Missugust julgust aga uus metafüüsika nõuab, näitab muu seas Teichmüller'i sõna, mis on öeldud ühenduses hinge suremattusega: „Hing ei või üldse tekkida, tema on juba, ikka ja igavesti, sest et ta substant on. Ükski jumallega inimene ei võiteda luua. Kui hing võiks loodav olla, siis poleks ta enam hing, s. o. oma ette olev, substant¹⁾. Kirikulaul, kus lauldakse Jumalast, „kes ihu loond ja hinge ka”, ei ole sellega dogmaatiliselt mitte õige. Ja niisugune hinge mõiste substanttsiaalsest präexistentsist ja postexis-

¹⁾ G. T., Unsterbl., lk. 126 (2. trükk).

tentsist, mis ei sobi traditsioonilise õppega ja äratav „kahtlust” Looja „kõikvõimsuse” kohta, — kas see võiks veel „kristlik” olla? Kuid Teichmüller sõdib ju kristluse eest. Aga kas traditsiooniline ebamäärane hinge mõiste võib üldse kristlik olla? Eks ometi Teichmüller’i hinge seletus ole palju loogilisem ja julgustavam ühtlasi? Hing, mis „loodud” on, on kaparatamatult kaduv, surev. Seda ei märka traditsiooniline usukuulutaja mitte. Projektiivsele jumalale ohverdab ta oma ja oma kaitsealuste hinged. Et see ohver mõtteta ja täide-minematta on, seda ta muidugi ei muuda. Sest eksiõpetus ei saa ju substantsi hävitada. Ja kristluse tõtt ta muidugi ei kitsenda. See pole tema võimuses. Aga ta halvab energiat, rikub nõnda ütelda, suuremat majapidamist enese ja teiste loomuvastase piiramisega, enese ja teiste tõelise väärtuse alandamisega, allakruvimisega ja suurte võimaluste kasutamatta jätmisega. Ja selle tagajärjed annavad endid igal pool tunda. Sellest seisukohast vaadates ei saagi mitte rahul olla praeguse psühholoogilise sääsekurnamisega, mis raskesti kannatab idealistliste ja poositivistliste eelduste all ja loomulikult oma enese loodud nõiaringist väljapääsu ei leia.

Hinge substantsiaalsus, tema igavene olemine on ristiusu põhiküsimus. Hinge päästmine „igavesest” surmast saab meil nüüd koguni reaalse tähenduse. Nüüd on lunastusel mõtet. Sest siin on tõesti tegemist „surmast” pääsmisega ja igavese elu valge ette toomisega, päris reaalset, koguni substantsiaalselt. Ja see ei ole enam teaduse vastane, ega teaduslikult küsitav. „Teadus”, mida mõni muidugi ikka veel selle seletuse vastaseks peab, pole enam teadus, vaid ainult veel äraiganenud idealism või positivism, üksik seisukoht, mida on kaua eksikombel teaduslikuks peetud.

Nende mõtete igakülgne edasimõtlemine (muidugi uues sihis) on suur töö ja nõuab palju hoolt ning ettevaatust, et mitte uuesti langeda endiste vigade sisse. Piinlik filosoofia kriitika on tarvilik. Mitmest otse suggestiivselt pealetükkivast vanast õpetusest tuleb järjekindlalt loobuda. Kuid uus alus on olemas. Ja see alus on, nagu alguses nõutud, — teaduslik ja kristlik ühel hoobil. Vastolu nende vahel on kadunud vastava kriitika abiga.

Kui mõni arvab, et hinge igavene präexistents, s. o. tema loomatta olemine, ei sobi Jumala kõikvõimsusega, siis ütleme

Teichmüller'iga, et on tõesti asju, mis ka Jumalale võimatu¹⁾. Kolmnurga iseloomu muuta nelinurga iseloomuks meie muidugi temalt ei nõua. Aga kui meie seda nõuaks, siis tema seda ometi ei võiks. Seda ei suuda ükski vägi. Ja ka Jumal ei või matemaatikat või loogikat teiseks teha, kui need juba on. Sarnase nõudmise esitamine oleks niisama hea kui Jumala enda olemise muutmise nõudmine. Kus on siis suurem vagadus? See Jumala „kõikvõimsus”, mida tunneme traditsioonist, on jällegi projektiivne ja polegi kristlik. Nii peame punkt punktilt kõik revideerimisele võtma, et tõeliselt välja jõuda kristlikule ilmavaatele. Teoloogidja filosoofilisel süsteemil on hiigla töö ees. Kava põhijooned on meil juba käes. Kaunimat, suuremat ja tänulikumat ülesannet ei suuda endale kujutleda, kui mõtlemele selle töö paljutöotavaile tulemusile, mis pole mitte harilik utoopia. Siin on tõesti võimalused ja põhjused entusiastlisele andumusele teadusele, mis ületab iga teise loova töö. Salgamata raskem osa ses töös on enda tükk-tükilt lahtikiskumine vintskelt meie küljes kleepuvaist seni ja praegugi mõjulolevaist eeldustest juba mitmel korral nimetatud joontel. Mis füüsiliselt võimata, saavutame „vaimliselt”: seisame kahe jalaga kolmel-neljal redelipulgal korraga! Vabaneda sellest, järjekindlalt, ilma langemata labasele nivelleerimise tungile, ühekülgsale fanatismile, hoolimatule pimedale eitamisele, hoida õiget tasakaalu, see kõik nõuab suurt hoolt.

Siin ei ole mitte võimalik lõpulikku vastust anda kõigi küsimuste peale. Substantsi probleem kujuneb nii suureks, et ta nõuaks päris erikäsitlust. Tuletame meele neljanda ilmavaate — personalismi alused, siis peame rõhutama dualismi eitamist. Materია on paljas meelte fenomenaliteet (võimata on vorm „fenomaalsus” siin kohal). Materია substantsiaalsuse eitamine nõuab ka tema vastandi — idee substantsiaalsuse eitamist. Idee ei ole vaim. Vaim ei ole hing, sest ta pole mitte individuaalne, nagu hing. Projektiivselt ei saa enam võtta kumbagi. Sõnas „Jumal on vaim”, peitub nõnda palju küsitavaks saanud ollust. „Jumal on substants” kõlab meile koguni teisiti. Esi-mene ütlus tähendab meile nüüd loobumist projektiivsest jumala mõistest, kuid mitte tema depersonalisatsiooni. Siin ilmub uus

¹⁾ Sellest järgneb, et ka Kristuse sõna „Jumala juures on kõik võimalik” pole meelega mitte adäkvaatselt mõeldud. Isegi see sõna sisaldab oma huumori.

hädaoht, mida ei või Kristuse arvele panna absoluutse metafüüsika mõttes, küll pädagoogiliselt, küsimata vastava jutustuse autentsusest, mis üldse enam tähtsust ei oma. Absoluutse metafüüsika elemendina kuuluks „Jumal — vaim” mõttepanteismi tüüpi, mis kristlusega ei sobi. Meid huvitab see näide inimese vaimu ja tema põhimõttelise vastolu pärast mateeriaga dualistilises süsteemis. Kui meie eitame mõlemaid printsiipe, kui dualistlisi, universumi käristavaid absoluutseid vastolusid, siis ei ole „vaim” idee tunnetajana meile üldse vastuvõetav, ei inimeste ega Jumala juures. Sest absoluutne heterogeensus ei ole ühtlases, see on, elementide koordinaatsüsteemist koosnevas ilmas mitte enam võimalik. Järelikult oleme sunnitud tunnustama nende printsiipide homogeensust. Kuidas on see võimalik? Viimane küsimus ja homogeensus ise paistavad õige terava probleemina. See probleem on tekkinud dualismi kriitikast ja dualismist lähtudes. Ta peaks juba lahendatud olema kahe absoluutselt vastolulise substantsi eitamisega. Sellega on siis ka probelemi teravus otsas. See teravus ise oli dualismist pärit. *Mateeria ega idee ei ole substantis.* Substants on individuaalne, suures paljuses ettetulev, kuid mitte piiramata. Substantsi iseisvus pole mitte absoluutne rippumatus. Muidu poleks vastastikkune mõjuavaldus mitte võimalik. Sellegipärast on substantis iseseisev põhjus oma ette. Olulist vahet substantside vahel ei saa olla, küll aga on astmeline vahe.

Indiviidi vastane panteistline idealism ei lase üksik hinge mõjule pääseda ega tunnusta tema väärtust. See idealism on küll üle perspektivismist, kuid mitte oma mõistete (ideede) projektsioonest. Meie seisukoht on vaba projektsioonest. Ta peaks ka vaba olema perspektivismist. Kuid paistab, nagu tooks ta individuaalse hingega jälle perspektiivse vaatluse tagasi. Ehk aga, kui mitte, on jälle idealismi sarnane perspektiivi eitamine, mis ähvardab meid tagasiviia idealismi rüppe. Meie uus probleem on sellega: *individuaalne substantis ilma perspektivismita.* See on alles tõsine metafüüsika sõlmepunkt või keerdsõlm. Sarnane keerdsõlme iseloom on jällegi idealismist pärit. Sest idealism ei tunne milgi kombel indiviidi, vaid ikka ainult printsiipi — ideed — liiki — kategooriat klassi — tõugu, ikka midagi kollektiivset. Indiviidi kaitsmine esineb temale mingi atomismina. Et see probleem tegeliku akuutusega on, pole raske näha. Sotsiaal-eetilised püüded niihästi

kirikus kui riigis, majanduslistes küsimustes, sotsiaalseis liikumises kinnitavad seda väga konkreetselt. Sotsialism ei ole suutnud indiviidi õigust kollektivismiga mitte tasakaalustada. Marksism on Hegeli kaudu platonismi küljes kinni. Ja kirikupoliitikud ei võigi sarnases olukorras pääseteed leida, ei saa kirikut vabastada ega suuda sotsialismiga polemiseerida. Sest Plaato idealism köidab mõlemaid. Sotsialism võib siis küll võidelda kirikuga, kui oma loomuliku kaaspärijaga, kardetava vennaga, aga ei saa enast ometi Kristusest, kui esimesest „sotsialistist” lahti ütelda. Sest sotsialism võitleb sotsialismi nime all tõepoolest indiviidi õiguse ja „osaduse” eest. Need mõlemad — individ ja tema osaduste indiviididega on oluliselt kristlikud elemendid. Oleks A. Stöcker omal ajal seda süstemaatilisemalt tabanud ja filosoofiliselt põhjendanud, oleks tema kristlik-sotsiaalne ettevõtte kindlasti paremini põhjendatud olnud, kui Marx'i ajalooline materjalism, mis sotsialismi eetiliselt ära mürgitas ja ometi ei suutnud kapitalismi ära võita. Sest ta ise tarvitas selleks mürki, mille leidis kapitalismis, — perspektiivset projektivismi. Paljad vaadete deklaratsioonid ei vii kedagi edasi, kui nad pole saanud põhjendatud veeneteks, mis haaravad tahtmise (tunde) sellega rõhutades väärtust. Need vastolud, mida riivasime praegu, elavad projektsioonist, ühed egoistlikest-perspektiivseist (kapitalism, naiivne kristlus), teised idealistlikest-kollektiivseist (sotsialism, kirikupoliitiline sotsiaaleetika). Nende püüete tagajärjed on poolikud ja puudulikud, sest et nende kogumise jõud põhjeneb ainult poolteadistel süppaatiatel või kalduvustel, mitte aga veel selgesti tuletatud tunnetuslisel alusel, mis oleks õige metafüüsika antud.

Sel praktilisel valgustusel peaks meie idealismi (danaiidide) kingitud keerdsõlm — individualism ilma perspektiivismita — omama eriliselt kaugeleulatava tähtsuse. Praktilised raskused ootavad tõeliselt lahendusi metafüüsikalt. Edu- ja arenemise propaganda Hegeli skeemi järele ei osutu õigeks. Meil pole mitte tegemist ajaloos mõistete loogilise arenemisprotsessiga, kus kõik liigid saavad alguse ühest alusest, ühest põhi-ideest. Vaid selle asemele astub suur hulk metafüüsilisi individuaalseid hävinematuid ja tekkimatuid substantse, mis seisavad ja liiguvad või suhtuvad üksteisega koordinaatsiooni seaduste järele. Raske probleem, nimelt sissejuurdunud idealistlike eelduste pärast, on nende substantside igaveses olemises kom-

binatsioon nende individuaalsusega. Sest individuaalsus paistab nimelt ruumiga ja ajaga ning liikumisega köidetud olema. Kant'i „asi eneses” pidi sellepärast loomulikult empiirilisel tunnetusele kättesaamatuks jääma. Tema kui objekt pidi ju piiratud olema. Ja missugused kategooriad on soodsamad objekti piiramiseks kui ruum, aeg ja liikumine? Kuid piiramine võtab ju objektilt ka igaviku? Loomulikult kõlab äärmise paradoksina, kui loeme Teichmüller'i Kristluse filosoofias: „Hing ei ole mitte ainult ihuliku elu ajal olemas, vaid ka enne sündimist on tal igavene minevik ja peale surma igavene tulevik”¹⁾. See ei pea kellegi metaafer ega paradokson olema, vaid otsekohene selge tõde, ja nimelt kristlik absoluutne tõde. Kristlikust seisukohast ei tohiks sellele vastuvaielda. Ometi on küsitav, kui tõsiselt usuteadlased ise seda on kunagi võtnud. Nende matusekõned ja surnuaiapähid ei avalda ses suhtes mitte suurt järjekindlust. Just siin ilmutab ennast suur nõrkus, valus pendeldamine kristliku individualismi ja idealistlise iseloomutuse vahel. Hinge individuaalne igavik on see toetuspunkt, mida Arhimeedes otsis ja mille Kristus tõesti andis. See on see ollus, mis võitis maailma kristlusele — Kristusele, isegi tumedas peeglis: ego ilma egoismita. See on see ollus, mis aastatuhandeid põnevil hoiab probleeme: usk või kultuur, usk või teadus, usk või kõlblus, usk või kunst? Ei ole tõesti midagi tervitatavamat, kui nende probleemide elavaks saamist. Sest nad väljendavad meie põhiküsimust: kas Plaato või Kristus? Plaato, jumalik Plaato — Barraba või Iskarioti osas? Hiilgavad pahed kristliku vooruse katte all? Meie seisame suurema reformatsiooni nõude ja surve ees, kui kaks sajandit enne Luterit, kui Schleiermacher, Ritschl ja kõik muud. Idealismi ja kristluse suhete radikaalsest selgitusest oleneb kõik: mitte ainult kiriku, vaid ka riigi ja rahva tulevik, kultuuri kriisilahendus kõigi tagajärgedega, iseäranis aga ka usuõpetuse iseloomu ja kasvatussihtide määramine.

Meil ei tarvitse siin mitte peatuda ruumi, aja ja liikumise perspektiivsuse tõestusel. Nende käsitus on Teichmülleril otse tundmatu järjekindlusega läbiviidud¹⁾. Ontoloogiliselt ei ole

¹⁾ Usut. Ajakiri 1928/29, nr. 1, lk. 19.

¹⁾ Wirkl. u. scheinb. Welt, lk. 183—331.

ruumi, aega, liikumist ega objekti. Need on ainult perspektiivsed pildid, mis kuuluvad „nähtavasse, paistvasse” ilma, mitte tõelisesse. Küsimine on siis muidugi: kas nende tõelise kadumisega ka subjekt mitte ühes ei kao? Kui subjekt ennast identifitseerib oma ihuga ja oma meelte organidega, siis näib see küll nii olevat. Siin peame hinge mõiste puhastamist meele tuletama. Ja ka seda rõlutama, et näiline ilm tõesti subjekti looming on, sellega perspektiivne projektsioon. Objektide ja maailma ühtlus ei leidu mitte neis, vaid meis enestes, nimelt meie teadvuses, mitte meie tunnetuses. Teadvuse ühtlus, mis meil enestel on, loob alles kõik väljaprojitseeritud ühtlused. Nende vastolu subjektiga ei ole järelikult mitte välispidine, vaid sisemine. Ja probleemid, mis neist projitseeritud vastoludest tekivad, ei asu õigel alusel, vaid on ise selle projitseerimise vili, mitte reaalsed faktide vast-

Olemise metafüüsika.

Vaatepunkt:

Olemine.

Metafüüsika.

Võrdle: Wirkl. u. scheinb. Welt, I. 44—79, 125 jj., Rel.-phil. I. 75, 77.

olud meist väljas. Nii loomulik ja isegi tarvilik, kui see kõik hingeliselt on, nii vähe on see metafüüsiliselt õigustatud. Kui tõsine õige metafüüsika aega ja ruumi ei tunne, sest et neid ei ole, siis ei ole ka konflikti metafüüsiliselt salgamatu isiku substantsi ühtluse ja niisama salgamatu igaviku vahel. Nende sobimatus on illusioon. Eksituse põhjus on teda, sellega eksitus seletatud ja eksitus ise kadunud. Metafüüsika eitamine on võimalik ainult positivistlike kalduvustega filosoofias ja teoloogias (A. Ritschl). On metafüüsika õigus jalule seatud olemise mõiste analüüsiga ja isiku substantsiaalsusega, siis ei ähvarda teda ega ristiisku enam mingi hädaoht, mis tõuseb puudulikust tunnetusest või teadvuse ja tunnetuse äravahetamisest või koguni sensualistlisest tunnetusteooriast.

Psüüholoogilise ja metafüüsilise analüüsi tulemuste ühine ülevaade olgu antud järgneva tabeli kujul.

V. Usundi filosoofia.

1. Usundi mõiste.

Usundi mõisteid võime leida tosinate kaupa. Hermann Cohen kirjutas terve raamatu „Über den Begriff der Religion.“ Ameeriklane James H. Leuba (Psychology of Religious Phenomena) annab ülevaates usundi piireldusi tervelt 48-lt tähtsalt autorilt, liigitades viimseid intellektualisteks, affektivisteks ja voluntaristeks, nagu näha, traditsioonilise funktsioonide jaotuse alusel. Ka Teichmüller polemiseerib mitme autoriga, niihästi oma Rel. phil.'s kui Phil. des Christentums loengus. Et õiget piireldust anda, seks võtab ta hingefunktsioonide uue jaotuse ette. Kuna usundi piireldustes suured lahkumineked valitsevad, on tähtis piirelduse kindlakstegemise käik, meetod, mis suudaks hoiduda kõigist vigadest ja anda vastuse, mis ei kardaks enam ühtegi arvustust. Üks suuremaist eksitusist seisab selles, et funktsioonide iseloomu ja suhete selgusettuse tõttu usundit enamiste ühekülgsest ühes funktsioonis otsiti. Idealism otsib teda loomulikult tunnetuses ja vahetab tegelikult usuteaduse religiooniga ära, sest et ta vahet tunnetuse ja teadvuse vahel ei ee, vaid teadvuse elemente tunnetuse alamaiks astmeiks peab. Seal saab usk gnostilise maigu ning laulab: Ma tean, mis mina usun. Sel alusel on ka kõik usutunnistused eestkätt intel-

lektualistlise iseloomuga. See on kõige tõsisem etteheide, mis neile teha võib. Ja kui nad ka mitte puhtratsionaalsed tegelikult ei ole, sest et inimeste arvamine enese, oma mõtete ja nõuete kohta ometi nende tundeelu ja liikumise funktsiooni ei vähenda ega kaota, ometi jääb igale credo'le idealistline-intellektualistline tendents, kui domineeriv ollus külge. Sellest ei tule järeldada opositsiooni tunnetusele üldse, vaid tema eesõigustamisele. Kui usu motiivil, kui kujutlusena väljenduval tõukejõul jääb tema õigustus alles. Kuid siis tuleb kujutluse enda sisuline arvustus kõne alla. Ja siin ilmutab enast isiklik moment, kus juba küsitakse: kas leiame veel meile tähtsaid ja tarvilikke usulisi väärtusi nois lauseis ja väiteis, mis kord niisugustena fikseeriti? Kas on neis ollusid, mis veel suudavad meid liigutada ja haarata? Või on seal koguni midagi, mis meie tunnetele enam ei vasta ega meie tunnetustega kooskõlas ei seisa?

Ehk aga pannakse terve rõhk tunde-tahte funktsioonile sel määral, et eitamise tung igasuguse tunnetuse suhtes nii suureks paisub, et üldse mingit mõttelist motiivi ei tunnustata. Ometi ei puudu ka niisugusel korral kujutlused ometi mitte. Võiks arvata, et sõnadeta muusika oleks sarnane puhas emotsionaalne nähtus, mis vaba on igast kujutlusest ja sellepärast kõige enam vastaks „müstilisele” usule, puhta tunde eelistamisega. Kuid ka see pole nii. Ikka käivad, vähemast peidetult või alateadliselt kujutlus-motiivid kaasas. Neist täielikult vabaneda on võimata. Funktsioonid on ja peavad kõik juures olema, ilma et ükski neist oma õigusi kaotaks ja ilma et nende omanik või peremees, inimese isik oma minateadvusega „mitteolemisse” satuks, nagu idealism ja buddhism kogematta või meelega nõuavad. Need olud pole aga usundi iseloomu kindlakstegemiseks sugugi ükskõiksed.

Ka kolmas võimalus — liikumise funktsiooni eelistamine — on esitatud. Panteistlikes tüüpides leiame selles grupis teopanteismi. Imelik paistab esimese pilguga W. Wundti kultuse soovitus (Mythus u. Religion III. lõpul), kuna tema teoreetiliselt usu asjus õige kriitiline on. See üllatus on meile kohe selge, kui tema hinge mõiste peale mõtleme. Wundt tunnistab hinge aktuaalsuseks. Loomulik, et sarnase iseloomuga hing omale kõige soodsama, kui mitte ainuõige tööala just kultuses leidma peab. Siia kuuluvad loomulikult ka need, kes iseäranis liturgilistest uuendustest huvitatud on, nagu kõrge kiriku liikumine protestantlistes

kirikutes, euhharistlise kongressi juhid ja tegelased katoliiklises kirikus.

Juba sellest paistab, et usundi definitsioon kõigi kolme hinge-funktsiooni koordinatsiooniga arvestama peab. Usulises elus vastavad neile funktsioonidele: tunnetusele — dogmaatika, tahtele (tundele) — eetika, liikumisele — kultus. Puhtais usuvormeis seisavad need elemendid üksteisega täielikus kooskõlas. Sest kujutus (dogma) annab motiivi tahtele ja sihi liikumisele. Ei tohi aga mitte piirata usuelu, mida defineerime, ainult funktsioonidega. Ka nende omanikku — inimest tuleb silmaspidada. Tema ei ole mitte funktsioonide päralt, vaid funktsioonid on tema päralt. Isik kui tervik usub ja tunneb ja teotseb usu mõttes. Mis on, mis tema funktsioonidele usulise iseloomu annab? Kõige ajalikum usuline vaidlus võib vähem usuline olla kui feetiši kummardamine, isegi kui vaidlejail väga selged mõisted on. Palve lugemine võib mehhaanilise tegevusena usulise iseloomu kaotada. Puhas tunne (tahe) nõuab aga motiivi, et temal (tundel) kvaliteet oleks.

Et iga mõiste koordinatsioon on, siis peame ka usundi juures koordinatsiooni elemendid ülesleidma. Esimene suhtepunkt on inimese teadvus. Teine on olevus, kellega ta usus suhtub — Jumal. Et see suhtumine ka eitav võib olla, on loomulik. Sest nagu kõlbluse vastane elu ka kõlblisel pinnal üldse asub, nii loeme ka ebausust ja umbusust usundi valda. Ateismis annab ennast Jumala olevus nii tunda, et ateist igatahes tarvilikuks peab, tema vastu seisukohta võtta ja võidelda. Jumala kujutlusele peame võimalikult laiad piirid jätma, et kõike religioosset andumust äramahutada. Sest meil on geneerilise (liigi) mõistega tegemist. Individuaalsed ja segatüübid jäävad kõrvale.

Kui nüüd inimese meelsus ja tema jumalateadvus usundi suhtepunktideks on ja endid kõigis funktsioonides avalduvad, siis ongi meil definitsioon käes. Nii täidab ta ka inimese elu tervelt ja ei muutu mitte mingisuguseks erialaks või erihuviks.

2. Usundite liigitus.

Leitud suhtepunktide abil on liigitus väga lihtne ja ülevaatlik. Kuna inimese suhtumine tema jumalasse oleneb tema jumalateadvusest, siis annab viimane ka liigituse aluse. Seks tuleb enne

Anname nende astmete kohaselt liigituse ülevaate tabeli kujul:

Funktsioon.	Projektiivsed usundid. Jumalateadvus: projektiivne.		Nende eitav kriitika (ülemineku aste).
	A. Kartuse usund.	B. Seaduse usund.	
	Motiiv: isiklik meeleline huvi.	Motiiv: sotsiaalselt reguleeritud südametunnistus — kohustus.	Motiiv: tühjus.
a) Tunne (tahe) — eetika.	a) {Noru: kartus} {Mõnu: lootus} tuleviku kohta — aja orientatsioon. Põhjus: võõras võlm.	a) {Noru: süü — patt. {Mõnu: rahu(tasu). Põhjus: jumala pühadus.	a) Affektitus. Haridus, looduse valitsemine võidab kartuse — kindluse tunne. Seaduste võrdlus — relativism.
b) Tunnetus (kujutlus) — dogmaatika.	b) Jumal — despoot {1. viha —} {2. arm —} tujud — I. Muutlikkus. II. Suhtumine — osadus. III. Jumala rippuvus inimesest (anded, ohvrid, töötused). IV. Paralleelne jumala ja inimese huvi arenemine. V. Inimene — jumala kaasvõitleja.	b) Jumal — õiguse nõudja. {1. karistus —} {2. õnnistus —} tasudus. (Juuda ajaloo filosoofia: tagajärg õigustab, otsustab: X lõpusõna. Jud.). Monoteism — sest õigus on ainult üks. Jumal — kujutlematu — anikooniline. Sellep. dogmaatika võimata, eetika domineerib.	b) Usu objekt — puudub. Jumala muutlikkus ei püsi mõistuse ees.
c) Liikumine — kultus.	c) Jumala viha lepitamine: {1. meelitamine {2. ohver.	c) Jumala lepitamine: 1. patutunnistus (conf.) 2. tasumine (satisf.) α) ohver β) kehal. karistus γ) teise vikareerimine (asetäitja kannatamine või teened).	c) Kultus puudub, sest puudub positiivne jumalateadvus. NB! Ateism on projektiivne skepsis. Tema õige koht on projektiivsete ja pan-teistlike usutüüpide vahel.
C. Segatüüp.			
	Motiiv: ülim huvi.		
a) Tunne (tahe) eetika.	a) Moraal — kindlusetu, sest tagajärg otsustab eetika üle.		
b) Tunnetus — dogmaatika.	b) Usul. kriis — teoditsee algus. Kant identifitseerib moraalse seaduse andjat — füüsilise ilma Loojaga: ülim hea = võim + pühadus.		
c) Liikumine — kultus.	c) Lepituse juriidiline normeerimine — kompromiss eetika sisu ja vormi vahel.		

Panteistlised usundid.

T ü ü p.	M o t i i v.	Eetika.	Dogmaatika.	Kultus.
A. Teo panteism.	Puudus. Hädade kartus " võitmise lootus Töörõõm.	Sotsiaal-eetika (Sotsiaal- ökonoomilised huvid) Uti- litarism. Prometeism.	Jumala asemel — ühis- kond, üldõnn, üldhüvi, üldtulevik. Töö evan- geelium.	Ennast unustav töö. Edu- kultus. Sotsialism. Kom- munism.
1. Edu entusiasm.	Siht — tulevikus, kind- luseta, juhuslik, muutlik.			
2. Tegude õndsus. (Buddhism).	Hädade kosmiline kaota- mine. Aja kategooria ka- dumine.	Askees — elujänu kustu- tamine. Liha ristilöömine. Opera supererogationis. Indiv. eitamine. Eetiline printsip puudub.	Buddhism — ateistiline. (Õige usk etc.) „Käsk“ sisem. sunnil ilma hetero- noomiata. Süsteem puudub.	Enesepiinamine, kannata- misest põgenemine — kan- natades. Siht ja tee — üks.
3. Riigi entusiasm.	Seltskonna kord juhuse asemel. Sarnadus differen- tseerumise asemel. (Nivel- leerimine) Aja kategooria- mõjul.	Ühiskondl. korra printsip kõige karedusega. Sparta. Moltke. Militarism. Riiklus — jumalik.	Riigi-ideaal. Religioon = politika. Lykurg. Mooses. Perikles. Rousseau. Hegel. Fichte. Bismarck. Kreutz- wald. Jannsen. Jakobson. Usk riigiteenistuses.	Tseremoniid. Paraadid. Juubelid. Poliitilised aasta- päevad. Aktused. Lipud. Regaaliad.
4. Kiriku entusiasm.	Kiriklik ühiskond , resp. kirikuvõim — jumala ke- hastus, sellega puutumatu. Kiriku huvid üle kõige. Aja kat.-mõjul.	Kirikupoliitika — kõrgem kui individuaalne eetika. Eetika — kirikupoliitiline vahend (abiellud, vanne etc). Kiriku distsipliin. A. v. Oettingen. R. Seeberg.	Kanooniliste dokumentide tõlgitsemine kiriku huvi- des. (Põrgu jutlused etc.) Kirik — ruumiline = aja- line.	Jumal tehtakse palvete täitjaks ja kirikupoliitika kaitsjaks, vaimuliku sei- suse teenriks.
5. Kunsti entusiasm.	Kunst kunsti pärast. Liik- umise rõõm. Vahe kaob sihi ja tee vahel. Schiller.	Täielik vabadus. Orgiad. Renessanss. Esteetiline kasvatus. Fantaasia. Anarhia.	Täieilik ükskõiksus dogma suhtes. Dogma ainult kunsti vahend. (Oberam- mergau.)	Vormikultus , teater — kunstitempel. Vahe elu ja unistuse vahel kaob.
B. Tunde pante- ism. (Pietism).	Rahu indifferentsuse kau- du. Müstitsism. Erilsuse kadumine.	Ükskõiksus kõige üksiku ja ühiskonna vastu. Sees- mine rahu. Eetilisi print- siipe ei ole.	Huvipuudus tuntuks ja süs- teemi vastu. Suur üksus isiku andumuseks ja rahuks.	Kvietism — ilma tegevu- seta.
C. Mõtte pante- ism. (Brahma- nism, Platonism).	Gnoosis. Plaato. Fichte. Hegel.	Apoteoos või Transfigu- ratsioon gnostilise ilmu- tuse mõjul.	Teaduslik dogmaatika täielikult olemas. Gnoosise iseloom põhjendab vastolu usuga. Usuvastane dog- maatika.	Λόγος. Puhas mõtlemine. Ereemiidid. India aranyaka.

liigitada jumalateadvust ja siis järeldusi teha vastavalt funktsioonide avalduste kohta.

Kõige alam aste on projektiivne: jumalad leitakse välisilmas. Teisel astmel langevad subjekt ja objekt ühte — panteism. Kõrgemal astmel esineb hing substantisina ja eraldub jumalast, kuid mitte välisilmas, vaid eneses — ristiusk.

VI. Uus teoloogia.

1. Senise teoloogia arvustus.

Teoloogia nimetus ei käi siin mitte terve usuteaduse, vaid ainult Jumala mõiste kohta. Arvustuse alla tulevad, vastavalt usundite jaotusele, niihästi projektiivne kui panteistline jumala mõiste. Selle arvustuse tulemused annavad meile aluse kristliku Jumala mõiste jaoks.

a) Projektiivsete usundite jumala mõiste.

Et mõtte- ja usuteadus projektiivse usundi elementest pole vabanenud, kinnitab kõige selgemini Kant'i filosoofia ja selle mõju. Lahastame tema süsteemi viimase võimaluseni, siis saavutame tema ainsa põhimõtte: ainult see on tõeliselt olev, mis on antud meelte tajuda ja mõistuse kujundada või mõtelda. Asi eneses, kui tunnetamatu, süsteemi ei kuulu. Sellega tulevad olevatena kõne alla ainult selle ilma asjad, loomulikult projektsioonidena. Sest muidu ei saa asjadest nähtustena kõnelda. Meelelikkuse (aistelisuse) motiiv kuulub meie jaotuses kartuse usundisse. Kategooriline imperatiiv (südametunnistus) kui kohusetunne kuulub seaduse (õiguse) usundile. Mõlemist kokku kujuneb ülima hüve idee, nagu projektiivses segatüübis. Et väljajõuda teoloogiasse, nõuab Kant mõlemale motiivile (õnnetungile ja kohusetäitmisele) ühist põhjust. Õnne kindlustamiseks loodusega võideldes on võimu vaja, kohusetunne on seotud pühadusega. Need koos annavadki ülima hüve mõiste. Võetud substantisina annab ülim hüve meile jumala, kes on meie kartuse ja lootuse, meie vabaduse ja südametunnistuse põhi. Selle mõttekäiguga jääb Kant täitsa Vana Seaduse raamidesse. Midagi kristlikku siin ei ole. Kanti eelduste järele peaks see jumal, kui ta olema peab, kuuluma meeleliste nähtuste hulka. Kuid just see nõue võtab temalt Jumala iseloomu. Nii jääb Kant tegelikult ilma Jumalata. Tõepoolest ei ole ka ühelgi projektiivsel usundil Jumala

kuju selgust, mis vastaks Jumala väärilistele nõuetele. Neil tuleb kõigil põgeneda transtsendentsusesse ehk postulaatidesse.

Kosmoloogiline tõestus. Aristoteelse Jumala mõiste. Läh- tudes välisilma objektidest, otsib Aristoteles nende muudatuste põhjusi teistes muudatustes. Muudatuste rida osutub otsatuks. Aristoteles on sunnitud lülistikku katkestama ja postuleerima absoluutset algust esimeses põhjuses — jumalas. Sellel jumalal religiooset väärtust ei ole, sest tal puudub isiklik suhe inimesega. Ta on loodusteaduslik hüpotees, perspektiivse lõpmatuse surve- saadus, nagu ruum, aeg, liikumine.

Teine võimalus, nagu Plaato juures, paneb liikumise esimese põhjuse sisse, mis iseennast liigutab, sellega ka mateeria endasse mahutab (sest muutlikkus on materjaalne omadus) ja viib välja hülzoistlisele panteismile.

Nii on sellel tõestusel kaks lõpptulemust, kas panteistline või teleoloogiline.

Füüsiko-teoloogiline tõestus. Liikumise põhjuse otsimine eel- dab endast liikumise sihti, teleoloogilist vaatlusviisi. Kausaal- sus ja teleoloogia on lahutamatud korrelaadid. Siht põhjuses ki- pub eeldama tahtjat isikut ilma valitsemises. Tahtmisele alistu- vad ained ja objektid aga nõuavad ilma ja jumala homogeensust. See on vesi Plaato veskile ja kõneleb jälle panteismi kasuks, ning projektiivsuse teoloogia kahjuks, sest jumala antropomorfism ei rahulda mõtlejat. Aristoteelest ei rahulda aga panteism. Tema eraldab jumala maailmast transtsendentse olevusena, muutmatu päikese ja kinnistähede eeskujul. Aristoteelse „teismi” põhjus — muutmatus — on sellega empiiriline, analoogia põhjal. Päi- kese ja tähtede muutlikkusega langeb isegi see hüpotees, millel puudub iga alus usuliseks kultuseks.

Ontoloogiline tõestus. Parem lugu pole Anselmi ja Car- tesiuse täielikkusega, mis eeldavat olemist. Sest see olemine (existentia) on ometi paljas mõtteprojektsioon välisilma, puhas abstraktsioon, ilma mingi usulise suhtumise võimaluseta. Et on- tooloogilise tõestuse „väärtust” mõista, tarvitseb ainult täielikkust lõpuni mõelda, siis saavutame palja mõttetuse. Kõigi poosiitiv- sete ja negatiivsete kategooriate järele määrates olevust ei saa meie ometi kunagi enam kui ikka jälle ainult kindlasti määratud lõpliku olevuse. Ükski täielikkus ei tee olematut olevaks ega lõp- likku lõpmatuks. Poosiitivsete kategooriate ja reaalsuste kokku- võte Kanti omnitudo realitatis'e transtsendentaalseks ideaaliks

pole muud kui paljas sõna, ega kellegi mõte. Ta oleks niisama hea kui lind ja kala ühtlasi, kolme- ja neljanurgeline korraga. Ka ei tohi unustada, et negatiivsed määrused poosiivsete korrelaadid on, nagu valgus ja vari. Kõige selle taga varitseb viimaks ometi platonism. Niipea kui seda surnud üksust (ἐν) püüda elustada, tuleb sellele juure lisada teissus, saamine või paljus, s. o. mitteolemine, siis astub tolle ontoloogilise mõttetu teismi asemele jälle platooniline hülozoism. Ja kui seegi õige pole, ometi on tal üle 2000-aastane hiilgav minevik selja taga.

b) Panteistliste jumala mõistete arvustus.

Panteism langeb seisukoha järele kahte pealiiki, dogmaatilisse ja kriitilisse panteismi.

Dogmaatiline ehk projektiivne panteism. Kui peale projektiivse jumala mõiste lahutamise ilm üksi üle jääb, jääb ühes sellega vastolu paljude üksikute nähtuste ja aru nõutud terviku ühtluse vahel. Seda ühtlust nimetatakse jumala immanentsuseks. Välise dualismi asemele astub sisemine dualism ühesuse ja paljuse, terviku ja üksikuse, igaviku ja kaduvuse vahel. Kust see dualism üldse pärit on, pole küsitud. Teadvuse ja tunnetuse lahutamine võimaldab vastuse dualismi alguse või ürgpära kohta. Spetsiifiline tunnetus liigitab kõik kvantiteedi järele, teadvus teeb vahet kvaliteedi järele (meeled). Kõik üldine, intellekti tunnetatud, moodustab — universalialia (mundus intellegibilis); teadvus oma meeltega — singularia (mundus sensibilis). Kuna üksikasjad ja aktid teadvuses vahelduvad (ruumi ja aja sees), nõuab intellekt kõigile muutlikule püsivat alust (ὑποκείμενον) — subjekti. Nii tekib kõigele individualiseeritud paljusele vastoluks muutmatu, ruumitu, ajatu, identne olevus. Need vastolud kujundavadki jumala atribuudid: mateeria ja vormi, üksiku ja üldise. See ongi dogmaatilise panteismi põhiviga, et kõiksus arvatakse leitavat sisult ja ulatuselt tunnetusfunktsioonis (ja mitte ka teadvuses) ning sellepärast jaotatakse ideaalseks ja reaalseks.

Sarnase vaatluse juures poetatakse olemise mõiste pimeda eeldusena sisse, ilma märkamatta, et kujutlused alles suhetuse teel olevale, isikule ja tema funktsioonidele olevat võivad tähendada. Ja tõesti, ükski panteist ei või seletust olemise kohta anda.

Teine viga, mis tekib dualismist, on vastolude lootusetud lepituskatsed, s. o. püüded, neid vahendada või üksteisest tuletada.

Siiski on see püüd tarvilik, sest panteist ei või kuidagi dualismiga leppida. Lootuseta on dualismi võitmise katse sellepärast, et ilma püütakse mõista ainuüksi tunnetusfunktsiooni abil ja sellega just intelligiibli ja sensiibli vastolu ise välja kutsutakse (kuna teadvuse ühtlus tundmatuks jääb). See püüd osutub koomiliseks, kui leiame, et ta muud ei tähenda, kui mõiste sisu muuta mõiste mahutuseks: nagu tahetakse koomika mõistest soetada Falstaffi või Sancho Pansat. Ometi on sisu ja mahutus korrelaadid, nagu nälg ja toit, nõudmine ja pakkumine, mida ei saa kunagi üksteisest tuletada. Kui aga vastupidi reaalsusest ideaalsust tuletatakse, unustatakse, et kujutlus juba ise märgete ümbertöötamisest on saadud. See tähelepanematus on niisama hea, kui lastaks hobuse seljast maha hüpanud ratsanikku silmapilguga hobusest sündinud olla. Mitte targem pole vaimu tuletamine peaaegu halli koore rakukeste võnkumisest. Religioosset ileloomu sel panteismil ei ole. Usuliselt on ta ateismiga ühevääriline.

Kriitiline panteism. Kriitiliseks ja ühtlaseks saab panteism projektiivse ilma tõmbumisega subjekti sisse. Projektsiooni kadumine annab tunnistust kriitikast. Isiklik suhtumine ilmaga ja andumus temale kuni isiku kaotuseni annab talle religioosse iseloomu, kuigi see ikka sünnib eneseteades ainult intellektuaalselt (amor dei intellectualis) ja teisi funktsioone ignoreerides. Nii saab ka Hegeli juures kõik loogiliseks protsessiks, kuni subjekt ise temasse kaob. Sest aru üksi on olemas.

Jumal kui absoluutne vaim neelab kõik ära nagu Kronos omad lapsed. Ka kriitiline panteism ei tunne enam kui tunnetusvõimet. Sellepärast on Jumal temale tõde ja muud midagi. Tuletame meele, mis üleval tõe mõiste ja tema suhtumise kohta tunde tahtega, kui väärtuse määrajaga ja rahulduse tundjaga öeldud oli, siis on selge, et idealistlikel panteismil oma ainuvalitseja intellektiga just see element puudub. Kui tal tõde peakski käes olema, siis ei tea ta seda ometi mitte. Sest keegi seda temale ei ütle. Ja iseseisvaks otsustamiseks pole tal tarvilikka eeldusi. Tema tunneb ainult diktaatori, kellel midagi dikteerida pole, sest et alamad puuduvad, kes tema võimu tunnustaks.

Alles uue hingefunktsioonide jaotuse abil sai üldse võimalikuks panteismi õieti defineerida, kui ilmavaadet, kus projektiivne mina ja projektiivne jumal hingefunktsioonesse kaovad. Kuigi panteism ainult ühte hingevõimet tunneb, on neid ometi kolm. Ja et panteist oma intellektualismist hoolimata inimene on kõigi

funktsioonidega, mis tema isikliku ühekülgseuse pärast ei kao, siis võib intellekti asemel ka üks neist teistest võimetest projektsioonid oma sisse võtta. Nii saame mõtte panteismi kõrvale veel kaks tüüpi: tunde panteismi ja teo panteismi. Subjekti asemel on tema tunne või tegu. Jumal on ka kadunud. Valitseb ainult üks funktsioon päris solipsistliselt. Mõnu tuntakse tundest endast ehk teost endast, ilma teadmata, mil põhjusel. Tegelik elu muutub ebaratsionaalseks ja hoolimatuks teo panteistil, tunde panteistil järjekindlusetaks ja ebapraktiliseks, mõttetuks. Et minateadvus hooletusesse on jäänud, siis elab panteist võõrast elu. Et isiklik Jumal puudub, siis on usk väärjumalateenistus. Tõsise religiooni asemel leiame ususurrogaate.

2. Kristlik teoloogia.

Inimese teadvuse analüüs, teadvuse lahutamine tunnetusest, olemise mõiste liigid, funktsioonide jaotus, isiku mõiste on meile seni palju uudist ja suure ümberhindamise toonud. Usundite tüübid on selgemaks saanud ja võitnud lõpuliku ilme. Nüüd viimane, kõige raskem küsimus: missugune on siis õige kristlik Jumala mõiste?

Vastame sellele küsimusele seni avaldamata Teichmüller'i käsikirjade kogus leiduva kokkuvõttega metafüüsika osast, pealkirja all: *Meine Theologie*. See osa on kokku võetud 11 punkti ja käib tõlkes järgmiselt:

1. õppeväide (Lehrsatz). 1) Mina eraldab enese reaalse, iseseisva ja elava olevusena 2) ilma st kui muist koordineeritud olevusist, millega ta vastastikkuse mõjutamise vahekorras asub ja 3) Jumalast, kui seaduste ühtlusest, mis maksavad ühetasaselt temas (minas) ja ilmas ja millistel on olemus (? Wesen haben? E. T.) ilma existentside (? E. T.) lahutamisetä.

2. õppeväide. Mina arvab enda ilma sekka ja eraldab selle Jumalast.

3. õppeväide. Ilma mõistetakse kategooriate kaudu. Sel teel aga saavutame vaid perspektiivse pildi. Sest iga kategooria sisaldab progressus'e in infinitum. Ilm oma ette pole sellega mitte ajas ega ruumis. Ilm on vaid terviku pilt igas elavas olevuses.

4. õppeväide. Jumalat ehk olevuse ühtlust (ühesust? Einheit des Wesens) kõigis ei või kategooriate abil mitte mõista. Sest tema on minus ja sinus, mitte tükikaupa, vaid ter-

velt. Sellega nõuab Jumala olemus kategooriate tühistamist, ehk, mis niisama hea, ühtaegset vastoluliste mõistete rakendamist korraga, näiteks: Ta on siin ja ka seal. Ta on praegu ja oli siis. Ta on osa ja ka tervik. Ta on põhjus ja mõju. Üks ja palju. Ja ning ei. Võimalus ja tõelisus. Olevus ja olemine (Wesen und Existenz). Igavene ja ajalooline. Üks ja kõik.

Korollaar. See taibe (Auffassung) sisaldab 1) materjalismi ja panteismi vaimu ja väärtuse, kus kõik mõeldakse ühena ja elavana; 2) müstitsismi, unio mystica cum Deo.

5. õppeväide. Kuna meie ilma kategooriates võime ja Jumalat mitte kategooriais mõelda ei või, siis peame vastolu endi (ilma) ja ühtluse (Jumala) vahel ikka uuesti säädlema (setzen, siin frequentativum).

Korollaar. See taibe sisaldab teismi, hinge religioosse suhtumise Jumalaga. Jumala kaugus, alandus, andumus, armastus, usk, lootus, lunastus.

6. õppeväide. Jumala olemust ei saa kindlaks teha ei deduktsiooniga ega induktsiooniga. — Deduktsiooniga mitte, sest et ta ise kõige printsiip on. Induktsiooniga mitte, sest et teda paljuses ei ole.

7. õppeväide. Jumalat saab tunnetada ainult indiitsiumite kaudu (kaudselt deduktiivselt) ja analoogia kaudu (kaudne induktsioon).

a) Indiitsiumite kaudu, mil määral tema olemus ennast ilmas näitama peab ja kõige tunnetuse tingimustega.

b) Analoogia kaudu, sest et ja sel määral kui tema loomus

Ääremärkus (nähtavasti algväidete juure. ET.).

1) Kõigi asjade (minade ehk aatomite) kui reaalsete eraldamine üksteisest. Tõestus: a) psüühiliselt, b) füüsiko-keemiliselt. [Arvatavasti on siin mõeldud võimatusele, et üks aatom või substantis saaks absoluutselt asetada teist (nagu üks reaalne akt teist reaalselt akti, üks kujutus või mõiste teist kujutlust või mõistet). Füüsilises-keemilises keeles on see omadus tuntud läbitungimatusena. ET.].

2) Identne kõigis kui seadus ja olevus (Wesen) ja olemine (cf. v. 1 ja 4. ET.).

3) Mingi reaalne pole Jumalast lahus (v. 1 ja 4. ET.).

4) Siiski mitte panteism (v. 1 ja 4. ET.), sest et osad (aatomid) mitte üksteise sisse ei voola, vaid lahus olemas on, sellega substantisid.

5) Oma teadvusega (v. 1) saavutavad nad erinevuse Jumalast (Jumala kauguse) ja osaduse temaga tunnetuses ja armastuses.

(Natur) peab sarnanema või mitte sarnanema sellele, mis on ilma loomuses.

8. õppeväide. Indiitsiumid on kõik ilma tegevused ja tõelisused (Tätigkeiten und Wirklichkeiten). Neid on kolm: tunnetamine, teotsemine, loomine. Selle järele on Jumal

1) absoluutne vaim ehk tõde,

2) absoluutne armastus ehk hüve ja püha (das Gute und Heilige),

3) absoluutne kunst ehk ilu ja kõikvõimsus.

Seda ei tohi aga mitte jagada kolmeks isikuks, vaid on üks ja seesama, vaadeldud kolmes suhtes, see on — perspektiivselt (nagu nõuavad ilma kategooriad. E. T.). Kolmainsus on perspektiivne Jumala mõistmine.

9. õppeväide. Kuna meie paratamatult vaatleme ilma perspektiivselt ruumis ja ajas, ja ühtlasi tunnetame seaduse igavese ühtluse, saavutame indiitsiumi, et Jumal on: 1) igavik ehk igavene elu, 2) et ta ajalooline on, sel määral, kui seadus kujundub perspektiivselt aja sees, ajalisenä.

Korollaar. Sellepärast on ka lunastuselugu, palve ja lootus ainult Jumala perspektiivsed taipamised. Ometi niisama tarvilikud, kui teine külg, sest meie teisiti ilma mõista ei suuda, ja siiski mitte tõde. Lapselikule arusaamisele, mis ei suuda teostada loogilist tunnetusprotsessi, õige ja möödapääsematu. Kuid ühtlasi paratamatult vastoludega täidetud. Sellepärast on religioon ikka allegooriline ja teadusega vastolus. Mida dogmaatilisem ja kindlam, seda halvem. Paradoksiline dogma on õige.

10. õppeväide. Tunnetust analoogia teel saab igalpool, kus ühtlus esineb paljudes, kus seadus ja olemine koos käivad. a) Fenomeeniline olemine. b) Psüühiline ja teoreetiline olemine. c) Kunstipärased kunstteose osad. d) Eetiline olemine — riik ja kodanikud.

a) Esimene analoogia. Organism. Elundite paljus — siiski kõik üks elava üksusena, ainult koos — organism. Iga liige oma ette — kadunud. Kõik kujuneb üksusest materjaalselt, ühe seaduse järele, mis kõiges ihus on, igas elundis erilisel avaldub või kujuneb, kõik koos iseseisev oma ette, ilma immanentse ühtluseta organismile (tervikule) võõrdub, erineb, kaob.

b) Teine analoogia. Teoreetiline teadvus. Iga kujutus teisest erinev, iseseisev. Mitu kujutlust kokku moodustavad mõtte ja pole ilma selle ühtluseta mitte mõte. Kolmnurga külg kuulub

kolmnurgale, oma ette pole ta enam see, mis ta kolmnurgas on. Mõiste pole summa, vaid ühtlus. Niisama „mina” — üks ja üksikute püüete paljus.

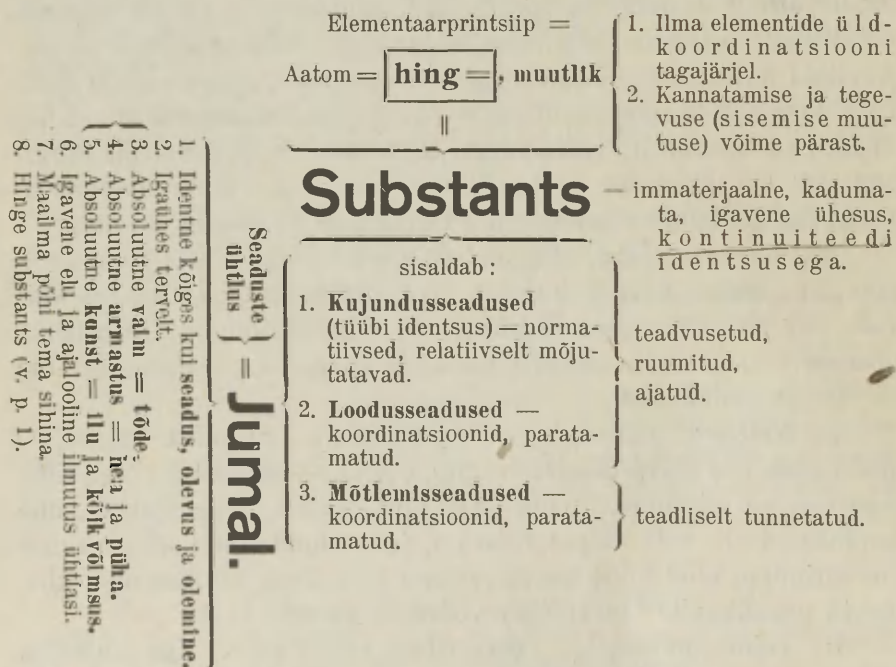
c) Kunstnik (puudub. Võime kujutleda värvide ja toonide paljust ühise mõtte, motiivi, kunstteose ja kunstniku hinge ühtluses. E. T.)

d) Eetiline analoogia (puudub. Riigi ühtlus kodanikkude paljusega. E. T.)

11. õ p p e v ä i d e. Analoogia järele on mõeldav oletada Jumalas teadvust ja isiklikku iseseisvust, mis erineb ilma üksikute liigete teadvusest. Perspektiivsena, nagu enesel, meie seda teadvust ometi kujutleda ei või. Sarnadust, perspektiivist loobudes, peaks tal küll olema rahuliku igavese eluga, millega kokku puutume teaduses, isikuvabas esteetilises vaatluses, isiklikkusest ülevas armastuses.

Selles esineb meie unio mystica cum Deo.

3. Substantsi mõiste kujund.

Kirjandus.

G. Teichmüller'i tööd:

Über die Unsterblichkeit der Seele	1874, 1879 ²
Aristotelische Forschungen I.—III.	1867, 1869, 1873
Studien zur Geschichte der Begriffe	1874
Die Platonische Frage	1876
Neue Studien zur Geschichte der Begriffe I.—III.	1876—1879
Darwinismus und Philosophie	1877
Wahrheitsgetreuer Bericht über meine Reise in den Himmel von Im. Kant	1877
Das Wesen der Liebe	1880
Die wirkliche und scheinbare Welt. Neue Grundlegung der Metaphysik	1882
Religionsphilosophie	1886
Avaldamata loeng „Philosophie des Christentums“	1886
Neue Grundlegung der Psychologie und Logik (J. Ohse)	1889
Hulk artikleid Gött. Gel. Anzeigen'is	1862—1888
Avaldamata monograafilised adtklid ja väljavõtted kavat- setud teostest Teichmülleri arhiivist	1883—1888

G. Teichmüller'i kohta:

E. Laas, Unsterblichkeit (Philos. Monatshefte)	1874
M. Heinze, Literar. Centralblatt Nr. 27	1875
D. G. Ritchie, Mind, Vol. XI. Nr. 43	
H. Lotze ¹⁾ GGA.	1876
Th. Achelis, Ztschr. für Phil. u. phil. Kritik. Bd. 79	1879
A. Chiapelli, Della interpretazione panteistica di Platone (Public. del R. Istituto di Studi Superiori)	1881
Paul Tannery (Revue philos. de Ribot)	1882
Ed. Zeller (Deutsche Lit.-Ztg.)	1882
B. Spaventa, Esame di un obbiezione di Teichmüller alla dialectica di Hegel	1883
O. Zöckler, Über Aufgabe, Inhalt u. Einteilung der Rel. phil. mit besonderer Beziehung auf Teichmüller (Evangel. Kirchenzeitung Nr. Nr. 16 u. 17)	1887
R. Lipsius, Religionsphilosophie (Theol. Jahresbericht)	1887
W. Lutoslavski (Jahrb. f. Alt-kunde)	1888
R. Eucken, Relig.-philos. (Gött. Gel. Anz. Nr. 16)	1888
Н. Бобровъ, Основы психологiи и философи (Вопр. фил. и психол. ки. 9)	1889
A. Козловъ, Густавъ Тейхмюллеръ (Вопр. фил. и психол. V, 4)	1894
E. Pfennigsdorf, Die erk. theoret. u. rel.-phil. Grundgedan- ken Teichm. ¹⁾ . (Theol. St. u. Kr.)	1895
O. Siebert, Geschichte der neueren deutschen Philosophie	1898
Ad. Müller (Arch. f. systemat. Phil. VI)	1900
VI. M. Radovanović, Menschengest u. Gottheit	1903
Ad. Müller (Arch. f. Gesch. d. Phil., 21)	1908

R. Liebe, Art. Teichmüller (Rel. in Gesch. u. Geg. V)	1910
H. Nohl, Eine historische Quelle zu Nietzsche's Perspektivismus (Z. f. Phil. u. phil. Kr.)	1913
E. Hocks, Verhältnis der Erkenntnis zur Unendlichkeit der Welt bei Nietzsche	1914
R. Hollmann, Abriss der Psychologie und Logik nach Teichmüller	1914
W. Freymann, Filosoofia Tartu Ülikoolis (III j. Teichmüller ja ta mõju — Üliõpilasleht)	1920
K. Oesterreich, Überweg-Heinze, Gesch. der Phil. IV.	1925
P. Klöckner (Neues Sächs. Kirchenblatt Nr. Nr. 23, 24)	1926
E. Tennmann, Die vierte Weltansicht als Grundlage der Philosophie des Christentums von G. Teichmüller (Pfennigsdorf'i „Geisteskampf der Gegenwart" Nr. 10)	1928

Kirikuloo viimane sõna.¹⁾

(Rahvusvahelise Kristliku Pressa andmetel prof. D. A. Hinderer'i kaudu.)

Kirik ja tööliskond. Genfis peeti 9. aprillil Stockholmi konverentsi ellu kutsutud kiriku ja tööliskonna suhtumise komisjoni koosolekut Elie Gounell'i juhatusel. Peahuvi oli töökavale pühendatud, iseäranis kontakti loomine kiriku, tööliste ja tööandjate, — tööliste ja kirikliku ajakirjanduse, — Rahvasteliidu Tööbüroo ja kiriku, — komisjoni ja sotsiaalteadusliku instituudi vahel. Vastavate organisatsioonide esindajad võtavad komisjoni töödest osa.

Kiriku sotsiaalteaduslik töö. Genfis peeti 9. ja 10. aprillil prof. Titius'e juhatusel Sots.-tead. instituudi komisjoni koosolekuid. Päevakorras oli muu seas meremeeste misjon ja eriteadlaste konverentsi kokkukutsumine sotsiaalseis küsimusis. On üles säetud rida teeme, nagu: tööpuudus, söeküsimus, naiste töö kaitse, Euroopa võlad. Kavatsusel on kirikute sotsiaalse töö kursus.

Kirikute toetamine. Kopenhaageni konverentsi (1922) eeskujul on ammugi mõte uut sarnast kirikute ametlikkude esindajate koosolekut kokku kutsuda. On olemas uue töökava tarvidus, kiriklise krediitasutuse ellukutsumise kava, koostöö plaan „Kuld-Reegli" liikumisega, hommikumaa kirikutega.

¹⁾ Selle pealkirja all toome uuemat informatsiooni välismaa kirikuelust. Toim.

Lähema Ida toetamine. Kõige suurem toetusettevõte terves kirikuloos — „Near East Relief” lõpetab tegevuse 30. juunil s. a. ning annab oma töö uuele organisatsioonile „Kuld-Reeglile” üle. Seni on armeenia ja kreeka põgenikkude ja laste toetuseks kulu-
tatud 570 miljoni schweitsi franki (ligi 345 milj. kuldkrooni). Viimasel tööaastal anti abi 25.000 lapsele. „Kuld-Reegel” peab tööd suurendama ja ühineb seks misjonikirikutega, Ühisriikide Kirikute Liiduga (Federal Council), Rahvusvahelise pühapäevakooliga, Usulise kasvatuse rahvusvahelise nõukoguga, sotsiaalteaduslike instituudiga.

Rahvusvahelise Kristliku Pressa komisjoni I. regionaal-konverents peetakse tänavu Baaselis 22.—24. augustini. I. üldkonverents peeti mullu Kölni näitusel. Peale üksikute maade esindajate kõnede ärakuulamist asutakse koondustööle. Suurem küsimus on päevapressa suhtumine kristlusele ja Stockholmi kavale. NMKÜ-te algatusel tuleb ka kristlikkude noorsoo lehtede toimetajatel erikoosolek. Regionaal-konverentsist võtavad osa Prantsuse, Saksa, Hollandi, Schweitsi, Austria ja Elsass-Lotringi esindajad.

Ameerika elust avaldas Dr. Fr. Lynch aprillis „ökumeenilise kirja”. Selle järele on 1929 esimesel veerandil kolm tähtsat sündmust Ameerika Ühisriikes: 1) „Abielu ja Kodu” komisjoni aruanne, 2) koondusesse puutuvad läbirääkimised protestantlike ja metodisti piiskopikiriku vahel, 3) kirikute ilmarahule suhtumise uurimiskonverents Kolumbus (Ohio).

Abielu lahutused kasvavad kohutavalt. Kirik laulatab, riik lahutab. Kõneldakse „tandem”-abieludest. Tandemina tunneme jalgrattaid, kus 2, 3 ja enam isikuid üksteise taga ühel jalgrattal sõidavad. Iga aasta võib uuesti abielluda, viibimata peale lahutust. Iga kaheksas paar on lahutatud. Tekib uus liik lapsi — „poolvaesedlapsed”.

Nõu leidmine on raske. Isegi järeleandmatu katol. kirik on kuulsaks saanud Malborough-Vanderbilti abielu „tühistamisega” oma positsiooni nõrgestanud. Rikastele ja mõjukatele tuleb ka Vatikan vastu. Protest. piiskopikirik tunnustab lahutust ainult abielurikkumise korral. Teised suured kirikud — Baptisti, Luteri, Metodisti ja Presbüteriaani vaimulikkudel on suur vabadus lahutatute uuestilaulatamisel. Suureks takistuseks on osariikide

seaduste erinevus. Kes New-Yorgis lahutust ei saa, läheb seks Nevaadasse. Ja kui ta New-Yorgis uut laulatust ei saa, läheb Connecticutti.

Komisjon rõhutab 1) kirikute kohustust abielu pühaduse kaitseks, 2) abielu eluaegset kestvust kiriku ainsana õpetuse võimalusena abielu suhtes, 3) lahutuse traagilikkust ka siis, kui kirik seda lubab, 4) laste õigust oma kodu peale. Ka nõuab ta kirikuile ühtlast talitusviisi ühtlase ideaali pärast.

Metodisti ja prot. piiskopikiriku liitumise asjus on juba rida konverentse peetud ja peetakse veelgi. Ühenduskatseid peetakse ka teiste kirikute vahel. Hiljuti säeti ametisse üks ühine vaimulik presbüteriaanlaste ja protestantide jaoks. Ka peetakse ühiseid armulaua teenistusi mitme kiriku vahel¹⁾.

Rahuurimuskonverents 6.—9. märtsini s. a. Kolumbuses asus kindlalt eitavale seisukohale sõja vastu. Mõned väljavõtted siin:

Iga sõda mõistetakse täielikult hukka. Sõda nõuab kõik, mida Jeesus ei tahtnud, ja ei luba midagi, mida tema tahtis. Ta unustab Jumala isaduse ja inimeste vennasuse, inimelu pühaduse, õigluse, edendab valet, ärritab kirgi, toidab viha.

Kirikud peaksid keelduma töötamast sõja tööriistana.

Praegu on käimas otsustav võitlus kahe võimsa süsteemi vahel: ühel pool arvamine, et võim annab õiguse, et rahvad on võimud ilma kõlbliste kohustusteta; teisel pool vaade, et õigus on enam kui võim, et riigid on kõlblised suured paratamatult kõlbliste kohustustega. Kultuuri saatus oleneb selle võitluse tulemusest.

Iseäralise tähtsusega on kasvav vastolu sõjalise õppuse vastu koolis ja ülikoolis, ja sundusliku väeteenistuse vastu.

Usu ja korralduse (Faith and Order) liikumine kaotas surma läbi nüüd juba teise juhtiva jõu. Kolme aasta eest suri liikumise

¹⁾ Sarnasest ühisest armulauateenistusest on U: Ajak. praegune toimetaja E. T. väljamail ka isiklikult osa võtnud: Helsingborgis 1924 (Lõuna-Rootsis) passiivselt, kus luteri ja anglikaani õpetaja jagajad olid, ja Genfis St. Pierre reform. kirikus aktiivselt ühes seitsme teise mitme kiriku esindajaga 1926 .a. Mõlemad teenistused olid väga ülendavad.

peasekretär Robert Gardiner (õigusteadlane), nüüd president anglikaani piiskop Ch. H. Brent (27. märtsil s. a.). Ta maeti Lausanne'is 12. aprillil. Lausanne'i konverents peeti 1927. a tema juhatusel. Tema matusest võttis peale hulga teiste ka kindral Pershing osa. Sest p. Brent oli sõjas ameeriklaste sõjavälja hingekarjane olnud.

Kirikute Ilma Liit ja Rahvaste Liit. Mullu Praagas Ilma Liidu konverentsil vastuvõetud sõjavastase resolutsiooni on Liidu president, endine Canterbury peapiiskop Rahvaste Liidu sekretärile Sir Eric Drummond'ile edasi saatnud. Inglismaa esitaja ettepanekul on resolutsioon kõigile R. L. Nõukogu liikmetele kätte saadetud.

Ka Stockholmi jätkamise komitee ühines Praagas I. Liidu resolutsiooniga.

Protestantline ja katoliikline koostöö. Kultuurpoliitiliste hõõrumispindade kõrvaldamiseks on saksa protestantide ja katoliiklaste juhtide vahel eraviisil komisjon asutatud. Dogmaatilised küsimused jäävad puutumatta. Protestantluse esitajad on riigikohtu esimees Dr. Simons, prof. Rade, prof. Siegmund-Schultze, prof. Hermelink ja dr. Fahrenhorst. Katoliiklased on: endine minister Dr. Brenns, end. min. Giesberts, end. min.-pres. Dr. Stegerwald, prälat prof. Lauscher ja toompraost dr. Mausbach.

Ilma Liidu regionaalkonverents peetakse tänavu mitmes kohas: 1) Königsbergis 5—8 juunini Saksa, Danzigi, Leedu, Läti, Poola ja Tšehho-Slovakkia osavõttel. Muu seas tuleb Leedu-Poola vahekord kõne alla. 2) Juuni lõpul Newcastle'is - on Tyne 20 Skandinaavia ja Balti külalisega. Peateem: „Kristlus ja rahvusvahelised suhted.” 3) Utrechtis Lääne-Euroopa jaoks s. a. oktoobris. Peateem: „Mis peavad kirikud sõja puhkemisel tegema?”

Reformeeritud kirikute Ilma Liit peab oma pääkoosolekut tänavu Bostonis 19—27 juunini. Liidus on üle saja kiriku.

Luterline II Ilmakonvent 150 esindajaga tuleb Kopenhaageni kokku 26 juunist kuni 4 juulini s. a. Päevakorras: Suure ja väikse katekismuse tekkimine ja tähendus. Mis tuleb praegusel põlvel teha, et isade usulist pärandust järgnevale põlvele edasi anda? Usk ja usutunnistus Marburgi ja Augsburgi navu Bostonis 19.—27. juunini. Liidus on üle saja kiriku.

valgustuses. Mis on luterlusel pakkuda kristluse eritiüübina? Mis mõttes tuleb meil võidelda oma kiriku uuenemise eest? Kristlus ja ilm luterlises arusaamises. Luteri kirik ja sotsiaalne häda. Luterlise misjonitöö peaprobleemid.

Toimetusele tulnud ajakirjad.

Ajalooline Ajakiri, 1928, Nr. 4 ja 1929, Nr. 1.
 Uus Elu, 1929, Nr. 2, 3 ja 5.
 Protestantline Ilm, 1929, Nr. 1, 2, 3.
 Vabaharidustöö, 1928, Nr. VII (Nov.).
 Eesti Hõim, 1928, Nr. 4.

„Usuteaduslise Ajakirja“ III aastakäigu sisukord.

E. Tennmann, Mõni sõna uult toimetajalt	1—3
E. Tennmann, G. Teichmülleri kristluse filosoofia . . .	4—32, 146—200
O. Sild, Mõningaid vanu hauakive meie maal	32—40, 49—72
E. Tennmann, Präanimistlised ollused Kalevipojas . .	40—48, 73—77
Toimetusele saadetud kirjandus	48, 96, 204
O. Sild, Värska preestrid Anikita Jakowlew ja Jakob Andrejew ja Werhoustinski sugukonna algus	77—80
E. Tennmann, Kristlik huumor	80—85
E. Tennmann, Hingelised tõkked	85—94
O. Sild, Koguduste minevikku, sündmusi ja elu kirjeldavatest bro- shüüridest üldse ja Tartu 14. jaanuari broshüürist eriti . .	94—96
O. Sild, Tallima Paap	97—129
N. Leismann, Kirjandus ap.õigeusu ajaloo kohta Baltimaal	129—133
O. Sild, Liivlaste vanema Kaupo Rooma-sõidu mõte ja tähendus	133—139
O. Sild, Täiendusi „August Hermann Franke' mõjudele meie maal”	139—146
Kirikuloo viimane sõna	200—204